

ZANISTÊN CIVAKÎ

SERETAYÎ

6

2019/2020

AMADEKAR

Ev pirtûk ji aliyê Komîteya Zanistên Civakî ve hatiye amadekirin.

LÊVEGER

- Komîteya Şopandinê
- Komîteya Fotoşopê
- Komîteya Redekneyê

Ev pirtûk ji aliyê Saziya Minhacan ve, wek pirtûka wanedayînê, ji bo dibistanan hatiye pejirandin.

NAVEROK

ZANISTÊN CIVAKÎ (1)	8
ZANISTÊN CIVAKÎ (2)	12
MEZIN BÛM, ERK Û MAFÊN MIN GUHERÎN	16
BI ÇANDA XWE DIJÎM Û BI PÊŞ DIKEVIM	19
PÊŞBIRYARÊN XWE DIŞKÎNIM	22
FÊRÎ DEMOKRASIYÊ DIBIM	25
DI DÎROKÊ DE DEMOKRASÎ ÇAWA PÊŞKETIYE	28
TAYBETIYÊN DEMOKRASIYÊ.....	31
JIN Û DEMOKRASÎ	35
LI KUR DIJÎN	40
ROK.....	46
GERESTÊRK(1)	48
GERESTÊRK(2)	52
GERESTÊRK(3)	56
TEVGERA ERDÊ ÇAWA PÊKTÊ	59
TEVGERA HEYVÊ ÇAWA PÊK TÊ.....	64
KURD	70
WATEYA NAVÊ KURD	70
DI DÎROKÊ DE NASÎNA KURDAN(1)	75
DI DÎROKÊ DE NASÎNA KURDAN(2)	81
BERÎ DAGIRKERYA ISLAMÊ REWŞA KURDISTANÊ	88
ISLAMIYET Û KURD.....	93
DI JIYANA ME DE ÇI GUHERIYE	100
PIRSGIRÊKA TEKNOLOJIYÊ	103
TEKNOLOJIYA ROJA ME	106
TEKNOLOJIYA ASÎMANAÎ	110
TEKNOLOJIYA BIJÎŞKIYÎ	113

BEŞA 1

1. ZANISTÊN CIVAKÎ (1)
2. ZANISTÊN CIVAKÎ (2)
3. MEZINBÛM, ERK Û MAFÊN MIN GUHERÎN
4. BI ÇANDA XWE DIJÎM Û PÊŞ DIKEVIM
5. PÊŞBIRYARÊN XWE DIŞKÎNIM
6. FÊRÎ DEMOKRASIYÊ DIBIM
7. DI DÎROKÊ DE DEMOKRASÎ ÇAWA PÊŞKETIYE
8. TAYBETIYÊN DEMOKRASIYÊ
9. JIN Û DEMOKRASÎ

WANE 1

ZANISTÊN CIVAKÎ (1)

ZANISTÊN CIVAKÎ ÇI YE?

Zanistên civakî, têkiliyên mirov bi mirov, mirov bi civak, mirov bi hawîrdorê re lêkolîn dike. Zanistên civakî li ser van mijaran kûr dibe.

Bi zanistên civakî, hawîrdorên xwe, cîhana xwe nas dikin. Ziman û çandên din nas dikin. **Hemwelatibûna azad çî ye, taybetiyên wê çawa ne û em ê çawa bibin hemwelatîyek azad?** Fêr dibin.

Em van bi rêya dîrok, erdnîgarî, felsefe, derûnî, aborî û hwd. fêr dibin. Ji kombûna wan zanistan re **zanistên civakî** tê gotin.

Bi kurtasî tiştên bi mirov û civakê re têkildare mijarên zanistên civakî ne. Ji bo vê mirov di civakê de guherîn û pêşketinên di jiyane de, bi rêya zanistên civakî fêr dibin.

TÊKILIYÊN ZANISTÊN CIVAKÎ BI ZANISTÊN DIN RE:

1. Dîrok:

Zanabûna me ya dîrokê, bi saya zanistên dîrokî çêdibe. Bûyerên ku di dîrokê de çêbûne sedem û encaman der tîne holê. Têkiliyên navbera wan eşkere dike. Di navbera paşeroj, roja me û pêşerojê de

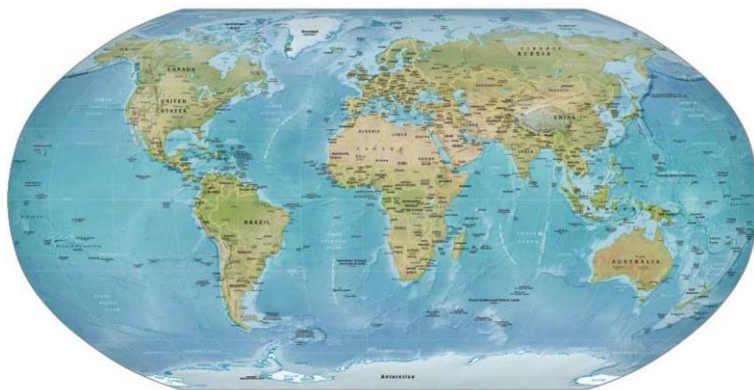
pirekê çêdike. Paşeroja me ronê dike, roja me şîrove dike, ji bo pêşeroja me rê nîşanî me dide.

Kesên ku di pêşketina dîrokê de, bandor bûne, bi me dide nasîn.

Dîrok, mejiyê civakê ye. Dîroka xwe jibîrkirin an jî jê dûr ketin, tê wateya ji mejiyê xwe dûrketine. Ev jî ji bo mirovan an jî civakê xeteriyek mezin e.

Ji xwe zanyar dibêjin, "kesê ku dîroka xwe yê 3000 salî nizane rojane dijî." Kesên ku rojane dijîn ew kes hatiye pişafîn û ji civaka xwe dûr ketiye.

2. Erdnîgarî:

Mijara erdnîgariyê rûerd e. Mirov û zindiyên din di vê rûerdê de bi hev re dijîn. Em bi alîkariya erdnîgarî û xwezaya ku em tê de dijîn, têkiliya mirov û xwezayê nas dikin. Di vê naskirinê de parastina hawîrdorê fêr dibin. Di encama van têgihîştinan de çalakiyên mirovî û aborî ku derdikevin pêş, nas dikin.

Di cihbûyînê de erdnîgarî cihekî stratejîk digre. Mînak, mirov nêzî heft milyon sal bi rengekî koçber jiyaye, bi cih nebûye û cihekî xweşik nedîtiye. Heta piştî serdema qeşaya çarem li Mezopotamya, li Hîlala Zêrîn

bi cih bûn. Hîlala Zêrîn, di Rojhilata Navîn de cihekî girîng û stratejîk digre.

Erdnîgarî, di şeran de roleke girîng dilîze. Femandarên baş ew e ku şert û mercên wê erdnîgariyê baş bizane. Tê gotin ku Napolyon dema di sala 1812'an de êrîşî Rusyayê kir, 420 hezar leşkerên wî hebûn. Di demek kurt de heya Moskoyê çû. Lê erdnîgariya Rusya baş hesap nekiribû, di mercên zivistanê de artêşa wî şikest û bin ket. Bi 50 hezar leşker zivirî frensayê. Şerê cîhanê yê duyem artêşa Hitler a Almanya jî rewşeke wisa jiya.

3. Erdkolan (Arkeoloji):

Zanista erdkolanê, çand û şaristaniya kevin, tiştê ku mane, amûr û berhemên hûnerî lêkolîn dike. Di erdkolanan de berhemên ku derdikevin ji hêla çandî, hûnerî û dîrokî ve tîr lêkolîn kirin ta ku dîrokê ronî bike.

4. Antropolojî:

Bi taybet hestiyên mirovan ên ku di erdkolanan de derdikevin lêkolîn dike. Hestiyên mirovan ji hev dixe û cuda dike. Bi lêkolînên xwe van hestiyên dide ber hev, da ku hevbeşbûn û cudabûna wan mirovên ku di dîrokê de jiyane nas bike.

PIRSÊN NIRXANDINÊ

- 1.** Zanistên civakî, çi ye?
- 2.** Li gorî we pêwîst e zanistên civakî çawa be? Bi heval û mamosteyên xwe re gotûbêj bikin?

WANE 2

ZANISTÊN CIVAKÎ (2)

TÊKILIYÊN ZANISTÊN CIVAKÎ BI ZANISTÊN DIN RE:

1. Dadnasî:

Civakê, jiyana xwe bi pîvanên sincî, bi rêkûpêk kiriye û bi hezarên salan wisa jiyaye. Lê bi şaristaniyê re ev rewş xerab bûye. Êdî civak, jiyana xwe ne bi sinc, bi zagonên niviskî berdewam kiriye. Ji van zagonên niviskî re dadnasî tê gotin. Di şaristaniyê de, têtikiliyên mirov, civak û dewletê bi rêya dadnasiyê tê avakirin.

2. Aborî:

Ji bo zindî jiyana xwe berdewam bikin, pêdiviyên wan bi hin tiştan hene. Şînatî, pêdiviyên xwe bi fotosentezê digrin; lawir, pêdiviyên xwe ji xwezayê distîne. Mirov jî hem ji xwezayê distîne û hem jî bi xwe çêdike. Ji çalakiyên ji bo peydakirina pêdiviyên mirovan re, **aborî** tê gotin. Aborî, hilberîn, belavkirin, mezaxtin, bazirganî û çalakiyên bi van karan ve girêdayî, digre nava xwe, li ser wan lêkolîn dike û bandora wan li ser jiyanê diyar dike.

3. Psikolojî:

Taybetî û helwestên mirovan lêkolîn dike. Bi van lêkolînan, dixwaze helwestên mirov an jî civakan têtigêje û binirxîne.

4. Kronolojî:

Buyerên ku ji destpêka dîrokê heya roja me ya îro, çêbûne wan diçesipîne û li gorî demê wan rêz dike. Bi gotineke din, kronolojî, li gorî dîrokê rêzkirina buyeran e. Kronolojî beşekî dîrokê ye.

5. Filolojî:

Pêşketin û cudabûna zimanan lêkolîn dike. Li gorî encamên van lêkolînan, gel û çandan ji hev cuda dike.

6. Civaknasî:

Rastiyên civakî yên ku di jiyana me de hene lêkolîn dike. Komên ku di jiyana mirovan de çêdibin, taybetî û helwestên wan koman lêkolîn dike. Sazîbûnên ku di nav civakê de hene lêkolîn dike. Bandora hawîrdorê li hest û helwestên me çî ye, lêkolîn dike.

7. Felsefe:

Felsefe hezkirina zanistê ye. Hizir û raman çawa çêbûye, çawa pêş ketiye, çî bandora wê li jiyane heye û di têkiliyên mirov, civak û ramanê de çî girêdan heye, lêkolîn dike. Bi lêkolînan xwe zanistê bi mirovan dide hezkirin.

Zanistên ku wêjeyî, an mirovî tînin hesibandin, kombûna wan, zanista civakî ye. Ev pênase jî kêr dimîne. Zanistên ku bandorê li jiyana mirovan dikin û kombûna wan zanistên civakî ye. Ji ber vê yekê zanistên wêjeyî, zanistî û mirovî ne. Ji hev cudakirina van zanistan ne rast e. Ew cudakirin mirovan ji rastiyê dûr dixê.

ZANYARÊN CIVAKÎ ÇAWA KAR DIKIN:

Ji bo mirov jiyana xwe berdewam bike, pêdiviya wan bi hin agahiyan heye. Ev agahî ji bo jiyana azad pêwîst in. Em dikarin van agahiyan ji dibistanan, xwendina pirtûkan û ji lêkolînan bigirin. Ji bo vê armanca zanistên civakî, avakirina jiyaneke azad û hemwelatiyeke/î azad e.

Mirovan, her dem aqilê xwe û kêrhatiyên xwe yên hizirî bi kar aniye. Xwestiye pirsgirêkên kesayetî an jî civakî çare bike. Ji bo wê lêgerîn û lêkolînên xwe kêmkiriye. Buyerên ku meraq kiriye jî lêkolîn kiriye.

Pir kesan lêkolîn kirine û agahî derxistine holê. Hin caran ev agahî dibin sedema şaştiyan jî.

Ji bo em bigehêjin agahiya rast pêwîst e hin rêbazên me yên ku me bighîne agahiyên rast hebin. Ew jî evin:

- ◆ Beriya her tiştî diyarkirina mijarê girîng e. Piştî ku me mijar diyar kir, pênasikirina mijarê jî girînge.
- ◆ Gava duyem, diyarkirina ramanên xwe di derbarê mijara ku me diyar kiriye, an jî ji bo çareseriya pirsgirêkê û nivîsandina nirxandinên xwe.
- ◆ Gava sêyem, komkirina agahî û belgeyên di derbarê mijara ku me diyar kiribû, an jî pirsgirêkê de .
- ◆ Gava çarem, ev agahî û belgeyên ku me kom kirine, ji hev veqetînin û agahiyên nêzî hev kom bikin, ramanên xwe di derbarê mijarê de, ji ceribandinê derbas bikin.

◊ Di gava dawî de, encama ku em gehîştinê binivîsin. Gotara me, pênasekirina pîrsgirêk, çareserî û mînan be û bi encaman bidawî bibe.

PIRSÊN NIRXANDINÊ

1. Bi kurtasî li ser têkiliya zanistên civakî û zanistên din biaxive.
2. Ji bo em bighêjin agahiya rast pêwst e em çî rêbazan bi kar bînin?

WANE 3

MEZIN BÛM, ERK Û MAFÊN MIN GUHERÎN

Ji roja ku emji dayîk dibin, heya mirinê di nav jiyanê de hin rolên me hene. Hin ji van, bi çêbûnê re ji biyolojiyê tên, bi me re ne. Ev kêrhatiyekê ku ne bi daxwaza me ne, wek law, bira û hwd, em nikarin wan hilbijêrin. Hin rol hene ku em bixwe dixwazin, ji bo bighêjin wan, pir kar dikin. Ev ji çêbûnê nayên, piştre tên fêrkirin. Ji bo van kêrhatî û pêwîstiyên, em vê rolê, bi vîna xwe ya azad dixwazin. Komên ku em tevlî wan dibin, van rolan dispêrin me.

Rol û erkên me, an jî tiştên ku civak ji me hêvî dike, rolên cur bi cur in. **Mînak:** Dema li mal bin em zarok, an jî bira û xwîş in, dema diçin dibistanê dibin xwendekar, dema di tîmekî de dilîzin dibin lîstikvan û heger di cihekî de kar bikin, dibin karker. Ev rol hemû dikevin ser milê yek kesî.

Ji bo ku em rola xwe baş bikarbînin, heskirin, rêzgirtin û hestên alîkariyê pêwîst in. Dema em bi van hestan karên xwe pêk tînin, jiyanêke bi coş dijîn.

Rolên ku em di jiyanê de pêk tînin, hin berpirsiyariyan diavêje ser milê me û hin mafan dide me. Mafê me, tiştê ku em dikarin çêkin. Sînorên wê ew in ku em zîyanê nedin kesên ji bilî xwe. Berpirsiyariya me jî ew e em tiştê pêwîst pêk bînin.

Mînak: dîtina perwerdeyê, sûdgirtina ji derfetên perwerdeyan mafekî me ye, kes nikare mafê perwerdeyê ji me bistîne. Lê di dibistanê de çêkirina karê malê, çêkirina waneyên xwe berpirsiyariya me ye.

Bi mezinbûnê re hin caran maf û berpirsiyariyên me jî tî guhertin, bi wan an re, di jiyana de hin rolên me jî tî guhartin û hin jî nayên guhartin. Mînak, em çiqas mezin bibin jî em zarokên dê û bavê xwe ne. Ev rol nayê guhartine. Lê bi mezinbûnê re berpirsiyariyên me tî guhartin. Minak: Bi mezinbûnê re pêwîst e em kar bikin û alîkariya malê bikin.

Dema ku em perwerdeya xwe bi dawî dikin, an jî di nav pîşeyekî de tevî karekî dibin, hin rol û berpirsiyariyên cuda çêdibin, ji wan re **rol û berpirsiyarên pîşeyî**, tê gotin. Rol û berpirsiyariyên pîşeyan pîranî nivîskî ne. Lê tiştên ku ji wan tî hêvîkirin ne nivîskî ne, ji wan re dibêjin **pîvanên sincî**.

PIRSÊN NIRXANDINÊ

Tabloya li jêr dagrin.

	Di malbatê de	Di dibistanê de	Di koma muzîkê de
Rola min			
Mafê min			
Berpirsiyariyên me			

Pîşe	Erk û berpirsiyarî	Hêviyên civakê
Memoste	perwerde	
Bijîşk		
Cotkar		
Endezyar		
Rojnameger		

WANE 4

BI ÇANDA XWE DIJÎM Û BI PÊŞ DIKEVIM

Di pêşketina mirov û hevgirtina civakê de dîrok, ziman, kevneşopî, keleşor cihekî girîng dilîzin, ji kombûna wan re **çand** tê gotin. Çand ji bo berdewamkirina civakekê girîng e. Ji nifşekî derbasî nifşekî din dibe.

Çand, civakekê ji civaka din cuda dike.

Berdewamiya civakê bi ziman gengaz e ji ber çand, bi ziman, ji nifşekî derbasî nifşekî din dibe. Lewra zimanê zikmakî pir girîng e. Civaka ku zimanê xwe winda bike, di bin qirkirinê de ye. Îro

civaka kurd di bin qirkirina çandî de ye. Ziman, çand û dîroka wî di bin qirkirinê de ye. Ji ber wê xwedî li ziman, çand û dîroka xwe derketin, parastina hebûna xwe ye.

Çand ji bo gelekî, watedayîn û sazîbûna wê ye. Ango têgaştin, pîvanên sincî, hişmendî û huner zanistên wê ne. Her wiha ramyarî û aboriya wê jî wisa ye. Heke ku civakekê xwe bi sazî kiribe, wê demê çand bingehîn bû ye. Heger ji hev bîr xistin û bê sazî bîr berdan, jîyan ji bo wê civakê bidawî bûye. Civakek wisa wek zindiyekî ye ku serê wê hatiye jêkirin. Ev jî ji bo wê civakê mirin e.

Mirov çiqas li çanda xwe xwedî derkeve, têgihîştin, hişmendî, huner, zanist, aborî û ramyaryê pêş bixe û xwe bi sazî bike, ewqasî pêş dikeve û hebûna xwe diparêze.

PIRSÊN NIRXANDINÊ

1. Çima civaka ku zimanê wê winda bûbe dibin qirkirinê de ye?
2. Çima divê mirov li çanda xwe xwedî derkeve?

PÊŞBIRYARÊN XWE DIŞKÎNIM

Me sala borî dîtibû ku her mirov hem bi taybetiyên xwe yê fîzîkî û hem jî bi taybetiyên xwe yê rewanî ji hev cuda ne. Ev cudahî heger hev temam bikin wê bibin dewlemendî, lê heger hev temam nekin û bibin dijberê hev, wê bi xwe re biyanîbûnê bîne.

Dema têkiliyên di navbera mirovan de xurt be, ji cudahiyên hev re rêz bigrin, cudahiyên xwe nekin sedemên biçûkbûnê an jî mezinbûnê, wê demê wê dewlemendî çêbibe. Lê heger, têkiliyên di navbera mirovan de kêmbin, kes derdê kesî nekşêne û cudahî bibe sedema pirsgirêkan, wê demê, ev cudahî wê bibe pirsgirêk. Eger van cudahiyan bi xwe re bike pêşbiryar, wê van pirsgirêkan mezintir bike.

Bingeha şer, pevçûn, kuştin û talankirinê ew e. Heger di cihana me de, azadî û wekhevî kêmbin û aşîtî pêk nayê sedemên bingehîn ew in. Ev rewş, mirov, kom û civakan ji hev dûr dike. Têkiliyên di navbera wan de kêmbin dike, hestên hevbeş ji holê radike, zayendperestî, nijadperestî, olperestî û berjewendperestî sedema wan tiştan in.

Heger em dixwazin, wekhevî, azadî, aşîtî hebe, cudahî, pevçûn tune be pêwîst e pêşbiryaran ji holê rakin. Ji bo vê jî di navbera mirov, kom û gelan de têkiliyan pêş bixin. Têkiliyekî aqilî û hestî çêkin. Ev têkilî, di kesên din de bihizirin û rêzgirtinê pêş bixin.

Pêşbiryar çiqas kê m bibê, hev girtin û hev sengiya civakê wê pêş bikeve.

Pêşbiryar nexweşiyêke piskolojî ye. Hem nexweşiyêke kesayetî û hem jî civakî ye. Heger kesek xwedî pêşbiryar be, wê têkiliyên wî û mirovên din bi pirsgerêk bin. Bi heval û civaka xwe re nikare bibê yek. Civakbûna wî lawaz e. Her tim bi tenê ye û bi sere xwe ye. Bi hêrs û xerez e. Di civakê de ji van re, **zikreş** tê gotin.

Ev pêşbiryar dema bibê civakî, baweriyên cuda, çand û zimanên cuda û gelên cuda napejirînin, dijminatîya wan dike û dibe pirsgerêk û sedemên şerê di navbera rêbazên olî, ol û gelan de.

EM BI HEV RE XURT DIBIN:

Mirov zindiyekî civakî ye. Hem pêdiviyên xwe yê fîzîkî û hem jî yê rewanî bi civakê re temam dike. Jiyana miroveki bi serê xwe, bê civak, ne gengaz e.

Pêdiviyên me yê xwarin, vexwarin, cil û berg, perwerde û tenduristiyê bi serê xwe nayên bicihanîn. Ji ber wê divê mirov bi hev re bijîn.

Ev jiyana bi hev re, bi xwe re rêxistinbûnê bi pêş dixê. Rêxistinbûn, hêza me dike yek, an jî hêza me komî ser hev dike û nahêle hêz vala biçê.

PIRSÊN NIRXANDINÊ

- 1.** Taybetiyên kesê zikreş çi ne?
- 2.** Mirov û civak bi çi xurt dibin?

WANE 6

FÊRÎ DEMOKRASIYÊ DIBIM

Di mal, dibistan û nav hevalên xwe de standina hizrên wan di derbarê mijarekê de, tiştê baş e û nirxdayîna wan e. Biryarên ku li cihekî û bi vê rêbazê hatibin standin, pêkanîna wan hêsantir e. Civakên ku nirx didin hev, hizrên kesan an jî yên koman distînin, êdî pir bi coş in.

Jiyana demokratîk, li ser wekhevî, azadî, maf û dadê pêk tê. Ji bo pergala civakî baş bimeşe pêwîst e her kes nirx bide maf û azadiyê. Di van mijaran de pîvanan pêk bîne. Dema neheqî bê kirin jî pêwîst e bê deng nemînin, li maf û azadiya xwe bigerin û dijberî neheqiyê derkevin. Di civakekê de heger mirov bê tirs mafê xwe pêk tînin, dijberî neheqiyê disekin li wir demokrasî heye.

Ji bo jiyana civakî baş bimeşe, pêwîstî bi pîvanan heye. Ev pîvan bi giranî pîvanên sincî ne. Di civaka xwezayî de bi pîvanê sincî, jiyane. Dema şaristanî pêş ket, çîn û dewlet ava bûn, ev pîvanên sincî şikestin. Şaristaniyê pîvanên sincî lawaz kir. Di cihê wê de pîvanên nivîskî, bi navê zagon û dadnasiyê, pêş xist. Dadnasî, di şaristaniyê de jê re **zgonên nivîskî** tê gotin.

Maf û azadiya mirov ku xwezayî ne ji pêkanîna wan re **demokrasî** tê gotin. Di demokrasîyê de mirov ji hev re rêz digrin, hizir û ramanên xwe bi rengekî azad tînin ziman û tevî rêveberiyê jî dibin. Civaka perwerdeyê ji xwe re bingeh digre û dixwaze civakeke rexneger be, azadiya hizir û ramanê li ser her tiştî digre.

DEMOKRASÎ ÇI YE?

Demokrasî, şeweyê jiyana civakî ye. Ji destpêka mirovahiyê heya şaristaniyê, hemû jiyana xwe bi demokrasîyê derbas kiriye. Rêveberiya xwe derdixe, lê ev rêveberî ne desthilatdarî ye.

Bi şaristaniyê re dewlet û çîn ava dibin. Hêzên ku dewlet xistine destên xwe, li ser navê civakê, rêvebirî jî xistine destên xwe. Her ku diçe ev rêveberî dibe desthilatdarî.

Dewlet û demokrasî du tiştên ku dijberî hev in. Cihê ku dewlet xurt be, demokrasî kême, cihê ku demokrasî xurt be dewlet kême. Dewlet her dem dixwaze ku demokrasîyê sînordar bike. Demokrasî jî li

hemberî vê hişmendiyê li ber xwe dide, dewletê nas nake û dixwaze sînoran rake, an jî sînorên xwe berfireh bike.

Bi kurtasî em dikarin demokrasiyê wiha pênase bikin: Rêverbiriya êl, hoz û gelên ku dewlet û desthilatdarî nas nekirine. Ew wek rêveberiya xweser e.

Demokrasî wek peyv Yunanî ye. Ji du peyvan pêk tê. Demos û kratos. Demos tê wateya gel, kratos jî tê wateya rêveberî. Ango tê wateya rêveberiya gel. **Lê di şaristaniyê de gel kî ye?** Pirseke bingehîne û têkoşîna dîrokî li ser vê pirsê meşîya ye.

PIRSÊN NIRXANDINÊ

1. Demokrasiyê bi kurtasî û bi mînakên şîrove bikin.
2. Çima cihê ku dewlet lê heye demokrasiyê lê kême?

DI DÎROKÊ DE DEMOKRASÎ ÇAWA PÊŞKETIYE

Di Başûrê Mezopotamiyayê de bi çêbûn û pêşketina Sumeran, civak ji rêveberiyê hat dûrxistin. Li ser navê civakê rêveberiya despêkê ya rahiban e, ya duyem leşker in û ya herî dawî qralan xistiye destên xwe û rêveberiya xwe pîroz kirine. Van qralan xwe kirin xweda, mirov jî kirin kole û tu mafê wan kesan tune bû û ji rêveberiyê hatibûn dûrxistin.

Sargonê Akadî, wî gaveke din pêş xist, xwe kir desthilatdar û mirov kir wek moriyekî perçiqand. Her wiha dewletê ev kûrtir kir.

vê fişarê, ji nav kole û gelan hêzên berxwedanê derxistin û dijî vê stem û zordariyê derketin. Têkoşîneke bê hempa dan meşandin. Di encama wê de di navbera dewlet û civakê de hevsengiyek çêbû. Lê ev hevsengî ne dadî û wekhev bû. Her çiqas wiha be jî cara yekem, hêzên qralan hatin sînordarkirin û meclis hatin avakirin.

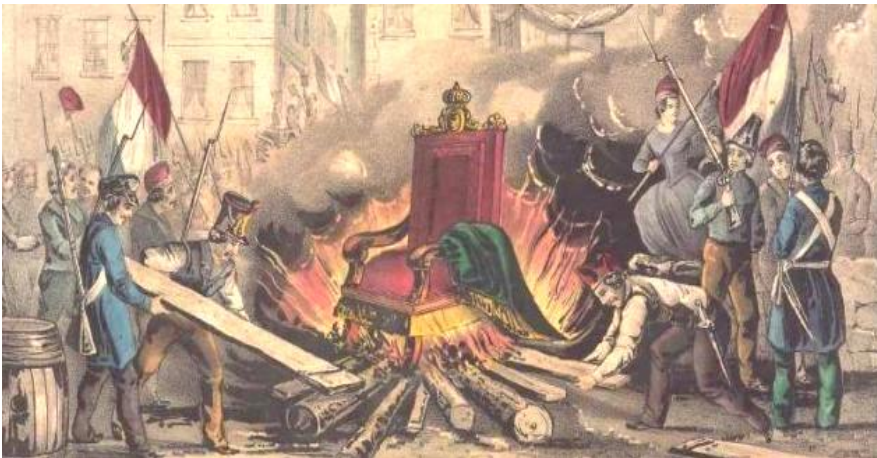
Di nav pergala dewletê de cara yekem, demokrasiyê li bajarê Yûnanistanê li Atinayê pêk hat. Atina bi hêzên demokrasiyê li dijî dagirkeran li ber xwe dan. Li gor xwe civakbûnek çêkir. Lê demokrasiya Atinayê jî ne demokraisyeke temam bû. Li Atinayê kî dijiya wek gel ne dihat dîtin. Ji ber wê demokrasiyek şikestî bû. Jin û kole, kesên ku ji derve dihatin Atinayê û kesên ku dewlemendiya wan ji astekê kêmtiriba wek hemwelatî nedihatîn dîtin û mafê wan tune bû. Ji ber ku demokrasiya Atinayê pirsgirêkê wan beşan çare nedikir

û şikestî ma, di dîrokê de cara yekem, desthilatdariya qralan bi encûmenan, hat sînordarkirin.

Di sala 1215'an de li Biritanyayê, ji ber kiryarên kesayetî yên qralan û bacên pir, gel li ber xwe da. Di encama vê berxwedanê de bi navê **Magna Carta Libertatum** (fermana mezin ya azadiyê) fermanek hat mor kirin. Qral desthilatdariya xwe bi hin kesan re parve kir û rê ji encûmenê re vekir.

Têkoşîn û berxwedana gelan her ku pêş ket, mafê mirovan jî pêş ketin. vê jî bi xwe re demokrasiyê pêş xist. Di sala 1762'an de yek ji pêşengê şoreşa fransayê **Jean Jacques Rousseau** (Jan Jak Rosso) bi navê Hevpeymanana Civakî peymanek weşand. Di vê peymanê de azadî, wekhevî û biratî bingeh girt. Ev bû bingehê mafê mirovan.

Bi têkoşîna gelan sînorên demokrasiyê ber fireh kirin, lê ne demokrasiyeke raste rast e, an jî demokrasiyeke radîkale. Bi temamî ne rêvebiriya gel e.

PIRSÊN NIRXANDINÊ

Têkoşîna gelan ji bo demokrasiyê lêkolîn bikin û bi mamoste û hevalên xwe re parve bikin.

WANA 8

TAYBETIYÊN DEMOKRASIYÊ

Civak, ne yek alî ye. Ji pir pêkhatayan pêk tê. Bi jiyankirina van pêkhatayan, bi hev re, encax bi demokrasiyê pêk bê. Demokrasî, di nava yekîtiyê de cudabûne. Ango her kes, kom, gel, bawerî û hwd. taybetiyên xwe bi rengekî xweser dijî, lê bi bêşên civakê yên din re ji yekîtiyê çêdike. Ji ber wê taybetiyên demokrasiyê yê herî sereke, **yekîtiya cudahiyan e.**

EM DIKARIN TAYBETIYÊN DEMOKRASIYÊ DI ÇEND XALAN BI HEJMÊR IN:

- 1. Azadî:** Her mirov ji çêbûna xwe ve azad e. Heger li dijî civakê sucek nekiribe, bi tu rengî azadiya wî ji destên wî nayê standin.

Azadî pîvanên mirovahiyê ne. Armanca demokrasîyê ji azadiyê pêşxistine. Ango azadî çiqasî bi pêş bikeve, demokrasî jî ewqasî bi pêş dikeve. Azadî, ne ew ku mirov çî dixwaze pêk bîne û nekirina tiştê ku mirov naxwaze zorê bikî.

2. Wekhevî: Hemû mirov di jyanê de wekhev in. tu cudahî di navbera wan de tune ye, Çînîtiyê napejirîne. Kes, êl, gel, ol, rêbaz an jî bawerî û hwd, yek ji yekî ne baştir an kêmtir an jî xerabtir e.

3. Rêxistin: Demokrasî li ser civakeke bi rêxistinkirî pêş dikeve. Civakên ne rêxistinkirî ji xerabiyên re vekiriyne. An jî ji desthilatdariya hin kesan re vekirine. Rêxistinbûn demokrasîyê xurt dike.

4. Tevlîbûn: Demokrasî bi tevlîbûnê pêş dikeve. Bi tevlîbûnê biryarên di derbarê jîyan û rêveberiyê de tên standin. Tevlîbûn, ne bes dest rakirine. Tevlîbûn, nîqaşkirin, bawerîanîn, biryarstandin û pêk anîna vanb iryaran e. Di demokrasîyê de tu kes li ser navê yekî din nikare biryarê bide. Her kes bi vîna xwe ya azad tevlî jîyan û rêveberiyê dibe.

5. Bawerîanîn: Pirsgirêkên ku di jîyanê an jî di rêveberiyê de derdikevin, derbarê wan de nêrînên cuda cuda der dikevin. Ji bo ev nêrîn bibin yek û hev bigrin bi hev bawerî pêwîst e. Biryarên bîzor û veşartî, dijî demokrasîyê ne. Ji bo vê jî, guhdarkirina nêrînên din, pêwîst e. Divê neyê ji bîr kirin, xweşikbûn an jî pêşketin bi cudahiyan pêk tê.

6. Piranîbûn: Ev jî ji taybetiyên demokrasiyê ye. Dema li ser raman an jî helwestên cuda lihevkerin çênebe, kîjan raman û helwest pir be, ew pêk tê. Ya bingeh ew e ku, bi hev bawerîanîn û yekgirtinek çêbibe. Heger ev çênebe, ramamnê piranî pêk tên. Lê dema ramanên piranî pêk bên, ramanên ku di kêmahiyê de mane, tune nehesibînin.

Di birêvebirinê de meclis bingeh bên girtin. Biryarên bingeh ji van meclisan derkevin. Erkdarkirin jî li gorî van biryaran be. Di demokrasî û erkdarkirinê de hîlbijartin bingeh tê girtin. Erkdarkirina ji jor ve ne li gorî demokrasiyê ye.,

PIRSÊN NIRXANDINÊ

Çend xalên demokrasiyê, bi hin mînakên şîrove bikin.

JIN Û DEMOKRASÎ

Bingeha jiyânê bi keda jinê hatiye afirandin. Jin afirînera jiyana civakî ye. Di hemû civakan de cih û roleke mezin a jinê heye. Ji ber ku ya nirxên civakî diparêze, wan nirxan fêrî zarokan dike û dike malê giştî yê civakê **jin** e. Bi taybet di warê perwerdekirin, xwedîderketina li civakê û parastina nirxên civakî de jinê xebatek bi rûmet kiriye. Di çêkirin û pêkanîna sincên civakî de rola sereke lîstîye.

Lê bi şaristaniyê re jin vê rewşa xwe winda dike. Her ku çû bû kol e. Hemû destkeftî û afirîneriyên jinê ji destên wê hatin girtin. Di nava civakê de çînen despêkê

li ser jinê pêk hatine û jin bû koleya despêkê. Bi pêşketina şaristaniyê re koletiya jinê kûr bû.

Jin çiqasî ji nava jiyanê hatibe dûrxistin, ji demokrasiyê jî hatiye dûrxistin. Bi dûrxistina jinê, jiyanêke bavixsalarî, desthilatdar û ji demokrasiyê dûr pêş ket. Di şaristaniyê de rewşa jin û rewşa koleyan nêzî hev e. Ji civakbûn, Zanabûn û rêveberiyê hatiye dûrxistin.

Heya sedsala 20'an jin wek mirov nehatiye hesabandin, ji mafê hilibjartinê dûr xistine. Di van 50 salên dawiyê de, bi têkoşîna jinê di vê mijarê de, hinek başbûn çêbûye.

Heger jiyan hevbeşbûna jin û zilam be, demokrasi jî pêwîst e wisa be. Zayendek ji jiyanê dûrkirin di jiyan û demokrasiyê de seqetiyê çêdike. Ji ber wê demokrasiyek pêşketî, bi rêxistinbûn û tevlîbûna jinê ve girêdayîye. Di civakekê de jin çiqasî azad be, ew civak jî ewqasî azad e. ango rewşa jinê nîşaneyê azaiyê ye.

Rêya pêşketina demokrasiyê, di rêxistinbûn û tevlîbûna jinê re derbas dibe. Tevlîbûna jinan ji bo ramyariyê û ji bo karê civakê nîşaneyê ye. Di hemû rêxistinan de pêşxistina hevserokatî, çêkirina wekheviya di navbera jin û zilam de ye. Ev jî nîşaneyê demokrasiyê ye.

DEMOKRASÎ Û MAFÊ NIFŞAN:

Her mirov, bi çêbûna xwe re hin mafan distîne. Ev maf, ji dest nayên standin, ev maf ji bo yekî din nayên dayîn. Mirov jiyana xwe li gor van mafan didomîne. Bi berxwedana mirovan, ev maf bûne zagon û ketine destûra bingehîn û pêkanîna van mafan bûye mijarek navnetewî. Ji bo wê dadgeh û saziyên cuda cuda hatine avakirin.

Ev mafên mirovan cara yekem, piştî şoreşa fransayê hatine nivîsandin û ketine destûran. Bi navê mafê mirovan hatiye naskirin. Ev mafan jî ev in: mafê jiyane, mafê ramanê, mafê baweriyê, mafê perwerdeyê û mafê bicih û warbûyîne. Li gorî van zagonan, tu kes ji rengê cermê xwe, ji baweriyê xwe, ji netewê xwe û ji ramanê xwe nayê tewanbarkirin, ev mafên bingehîn in. Civaknas ji van re dibêjin, ev mafê mirovan, nifşê yek e.

PIRSÊN NIRXANDINÊ

Di civaka xwe de, demokrasiya jinê, lêkolîn bikin.

BEŞA 2

1. LI KU DERÊ DIJÎN
2. ROK
3. GERESTÊRK(1)
4. GERESTÊRK(2)
5. GERESTÊRK(3)
6. TEVGERA ERD Ê HEYVÊ ÇAWA PÊKTÊ(1)
7. TEVGERA ERD Ê HEYVÊ ÇAWA PÊKTÊ(2)

WANE 1

LI KUR DIJÎN

Rojekê bê ewr em li asîmanan binerin, em ê bi roj rokê, bi şev jî stêrk û heyvê bibînin. Rok, erd, heyv, stêrk, gerestêrk û deryastêrk hemû di valahiya gerdûnê de cih digrin. Ev valahî, valahiyeke bê dawî ye. Erda ku em li ser dijîn, wek serê derziyê biçûke.

Rok, stêrk, heyv bandorê li jiyana mirovan dikin, her dem bala mirovan kişandiye. Hin caran ji van heyînên gerdûnê tirsiyane û weke xweda pejirandine. Lê her dem ew şopandine.

Di van şopandinan de nêrînen cuda cuda pêş ketine. Sumerî, misrî û grekan di vê mijarê de gelek lêkolîn kirine. Bingeha stêrnsiyê, di wan deman de, hatiye danîn.

Anaximendesê yûnanî erd wek sêniyeke rast şîrove kiriye. Ev sêniya rast, di esman de melevaniyê dike. Rok jî, wek peleke pir zirav e ku bi ba re li asîman tev digere.

Zanyar û lîkolînvane Misrî jî, erd wek sêniyeke rast, di navenda vê sêniyê de çalên pir mezin û di derdora çalan de jî çiyayên pir bilind hene, şîrove kirine. Li gor misriyan ev sêni, di nav avê de melevaniyê dike.

Ji teoriyan jî diyar dibe ku mirovan her dem li ser van mijaran lêkolîn kirine. Ji bo baştir hin tiştên veşartî di gerdûnê de bizanibin û têbighêjin, cihên taybet hatin çêkirin. Mîna: stêrbînen (telescopic) pêşketî çêkirine. Bi saya van xebatan, pir têtên ku derbarê rok, êrd û stêrkan de nedihat zanîn, niha tên zanîn.

Em niha hemû dizanin ku rok li derdora xwe digere û di kakêşê de rêgeheke wê heye. Erd û heyv hem li derdora xwe û hem jî li derdora rokê digerin.

PERGALA ROKÊ

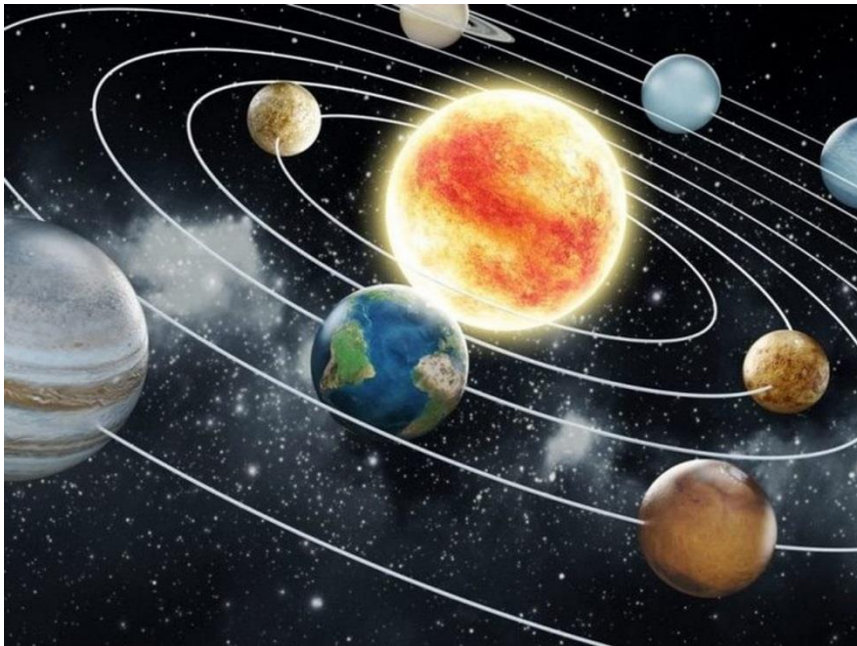
Di salên dawî de li ser pergala rokê lêkolîn û lêgerînên berfireh hatin kirin. Di encama van lêkolîn û lêgerînan de têştên nû hatin vedîtin.

Li gorî teoriya teqandina mezin, germahiya pir zêde nahêle tiştek hev bigre. Bi daketina germê, enerjîyên ku ji vê teqandinê belav bûne hev digrin. Bihev girtina despêkê gazên herî sivik wek hidrojên çêdibe. Piştî helyum û gazên din çêdibin.

Li gorî vê teoriyê, nêzî 4.6 milyar sal berê, bi kombûna hidrojênê û dewesînê, rok çêdibe. Ev bi xwe re hêza kişandinê çêdike û tiştên ku li derdora wê çêdibin dixê nav hevsengekiyê. Stêrk û gerestêrk di vê demê de çêdibin. Stêrk û gerestêrk hemû ji dumana

hidrojen û helyumê çêbûne.

Pargala rokê di nav xwe de dibe du beş:

◆ **Pargala rokê ya hindirîn:** Li vê derê ji ber germehiya pir zêde av û gazên metanê peyda nabin. Li vir zêde kanzayên ku zû nahelin, li hember germahiyê ber xwe didin û cih digrin. Pêkhatiya wan gerestêrkan bi piranî kevîr in. Tovika wan ji hesin û nîkel pêk tê. Stêrkên ku li vir cih digrin nêzî rokê ne.

Gerestêrkên pargala rokê ev in: **Zawa , Gelawêj Erd, Behram, Bercîs, Keywan, ûranos û Nîpton.** Zawa û Gelawêj Peyka wan tune. Stêrk û rok hesarokên esmanî li van gerestêrkan ketine, ji ber wê di rûerda wan de newal û çalên kûr hene. Li wir teqandina volkanîk çêdibe.

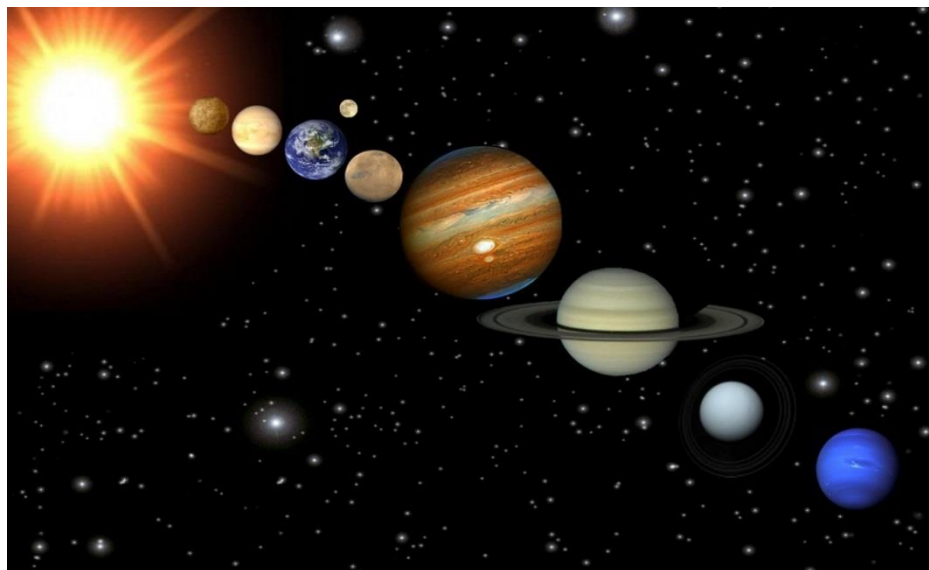
◆ **Pargala rokê ya navîn:** Ev der ji rokê dûr e. Germahî kême û serma pir zêde ye. Ji ber wê piranî gaz heye. Gerestêrkên ku hene jî bi kombûna gazê çêbûne. Peyka van gerestêrkan heye. Di planetên li vir de êdî

av, amonyak û gazên metan pir hene. Ji keviran bêtir wek qeşa ne. Gerestêrkên neptûn, Uranos, saturûn û jûpiter li vir cih digrin.

Ev pergala ji salên dawî de di nav xwe de bûye du beş. Pergala rokê ya navîn û pergala rokê ya dûr. Ev dabeşkirin, li gorî dûrbûna rokê hatiye çêkirin. Gerestêrka herî dûr neptûne. Ji neptûn wêdetir **pergala rokê ya derve** tê gotin. Zanyarên stêrknasiyê gerestêrkên neptûn û uranos wek qalêbê qeşayê dihesibînin.

PERGALA ROKÊ

Wêneyên jêr lêkolîn bikin.

Pergala rokê, ji rokê û geresitêrkên ku di bin bandora hêza kişandina rokê de dimînin, pêk tê. Encama lêkolînên herî dawî di pergala rokê de 8 gerestêrkên bingehîn, 5 gerestêrkên biçûk, 166 peyk, bi milyaran kevirên esmanî, stêrkdûv û tiştên din pêk tê.

Li gorî dûrbûna rokê ev gerestêrk wisa rêz dibin. Zawa, gelawêj, erd, behram, bercîs, keywan, uranos û nîpton. Navê erdê ne têde ye, navên din bi giranî ji mitolojiya roma û grekan in. Ji van 8 gerestêrkan peyka 6 gerestêrkan heye û yê din 5 gerestêrkên biçûk in, ew jî ev in: Plûton, Haumea, Makemake, Ceres û Eris in.

PIRSÊN NIRXANDINÊ

1. Li gorî teqîna mezin pergala rokê, çawa çêbûye.
2. Pergala rokê ji çi pêk tê.

WANE 2

ROK

Rok, bingeha jiyânê ye. An jî wek çavkaniya jiyânê tê hesibandin. Çavkaniya germahiyê ye. Di çêbûn û jiyankirina zindiyan de cihekî girîng dilîze. Li gorî lêkolînan 4.6 milyar sal temenê wê heye.

Rok pir germ e, ji gazên ku dişewitin pêk tê. Bi vê rewşa xwe dişibe gogêke ji agir. Hem çavkaniya germahî û hem jî ya ronahiyê ye.

Hin caran dema mirov li rokê dinere, li ser rûyê wî hin deqan (lekan) dibîne. Ev deqên ku çêbûne ji nehevsengiya germahiyê ye.

Tîrêjên rokê ji bo tenduristiya mirovan xeter e. bê amûrekî parastin nerîna li rokê zîyanên mezin dide çavan.

Rok, bi du awayan di nav tevgerê de ye.

◆ Tevgera yekem ya li derdora xwe ye. Ango rok li derdora xwe digere. Dema digere ji rojava ber bi

rojhilat ve digere. Gera rokê di çemser û nîvqatbira wê de ne wek hev in. Ev jî nîşan dide ku rok ne tiştêkî hişk e.

◊ Tevgera duyem jî di nav deriyastêrkê de bi deriyastêrkê re digere.

PIRSÊN NIRXANDINÊ

1. Rok çima bingeha jiyane ye.
2. Çend tevgerên Rokê hene binivîsîn.

WANE 3

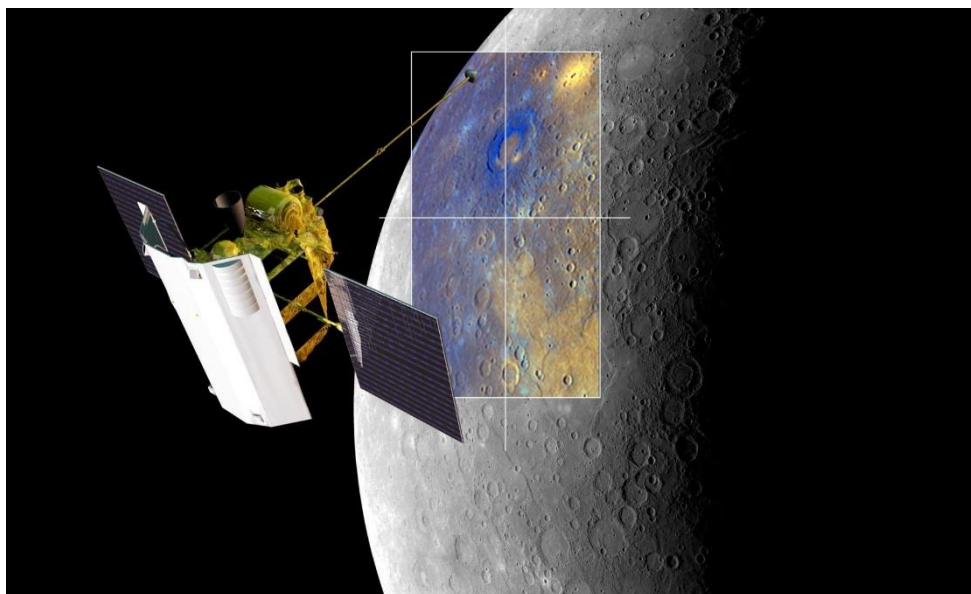
GERESTÊRK(1)

ZAWA (MERKÛR)

Zawa, gerestêrka herî nêzîkî rokê ye. Nêzîkî 60 milyon km ji rokê dûr e. Ji ber ku gerestêrka herî nêzîkî rokê ye, pir germ e. Carekê li derdora xwe ancax di 58 roj û 15 saetan de tamam dike. Di derdora zawa de atmosfer nîne. Peyka wê jî tune ye.

Di rûyê wê de gelek çal û newal hene. Kevirê esmanan û stêrkên cuda pir lê ketine.

Zawa, di pergala rokê de gerestêrka herî biçûke.

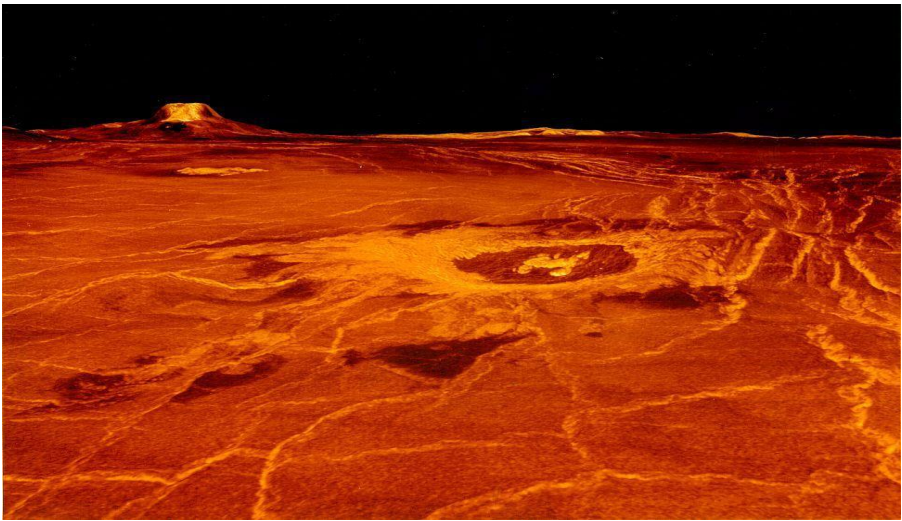

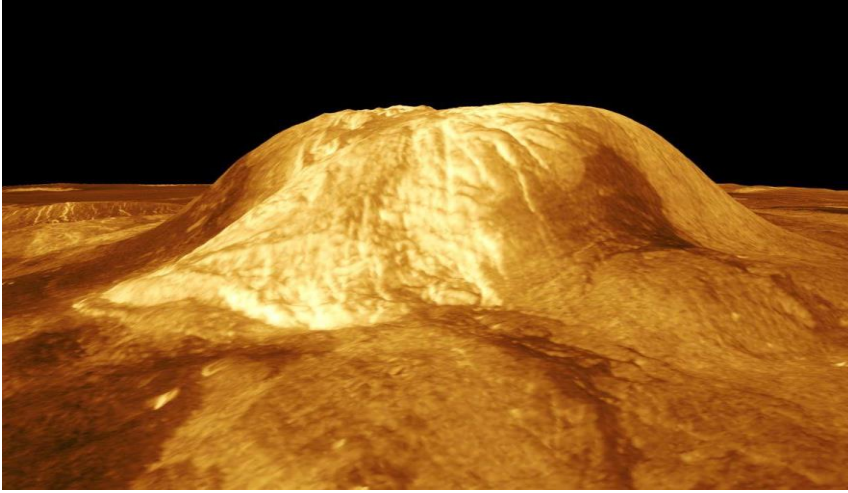
GELAWÊJ (VENUS):

Ji rokê di dûrbûna xwe de, gerestêrka duyem e. Nêzî 110 milyon km ji rokê dûr e. Germahiya wê pir e. Di pergala rokê de gerestêrka herî germe. Li gelawêjê dirêjbûna rojekê 116 roj û 18 saet in. Peyka vê gerestêrkê tune ye. Lê atmosfera wê heye. Atmosfera wê ji % 96.5 CO₂' e, %3.5 nitrojene û hejmarek pir biçûk ji hêlmên avê, argon û neon jî heye.

Di gelawêjê de çiyayên ku ji teqandina volkanikî çêbûne, hene.

Ev wêneyê gelawêj, ji aliyê keştiya esmanî
Expres ve hatiye kişandin.

ERD

Dûrbûna wê ji rokê di rêza sêyem de ye. Temenê erdê, nêzî temenê rokê ye, nêzî 4 milyar sal heye. Germahî û sermaye wê di nav hevseringiyê de ye. Bi navê heyv peykeke wê heye. Atmosfera wê jî heye. Atmosfera wê %78 Azot (N₂), %21 oksijen (O₂) û hejmarek pir biçûk ji hêlmên avê û gazên cuda heye. nêzî 150 milyon km ji rokê dûr e.

qaseya mezin ya gerestêrka erdê av e. Ji ber wê wek gerestêrkek şîn xuya dibe û wisa tê bi nav kirin. Hem ji bo av, hem ji bo atmosfer û hem jî ji ber germehiya jiyane di vê gerestêrkê de. Heya niha di gerestêrkeke cuda de jiyane nehatiye vedîtin. Di pergala rokê ya hindirîn de gerestêrka herî mezine.

PIRSÊN NIRXANDINÊ

1. Atmosfêra erdê ji çi pêk tê .
2. Hevrûkirinekê di navbera Gelawêj û Zawa de çêke?

Gerestêrk	Dûrbûna wê ji rokê	Atmosferên wê	peyk
Gelawêj			
Zawa			

WANE 4

GERESTÊRK(2)

BEHRAM (MARS):

Behram, dûrbûna wê ji rokê dikeve rêza 4'an. Piştî erde tê. Germahiya wê ne pir e. Heta hinekî sar e jî. Du peykên vê gerestêrkê hene. Rojên wê, nêzîkî rojên erdê ne. Rojek li wir nêzî rojek û 40 xulekên erdê ye. Atmosferên wê hene. %95 (CO₂) karbondioksit, % 2.7 (Ar) Argon, û hejmarek ji hêlma avê û gazên din hene.

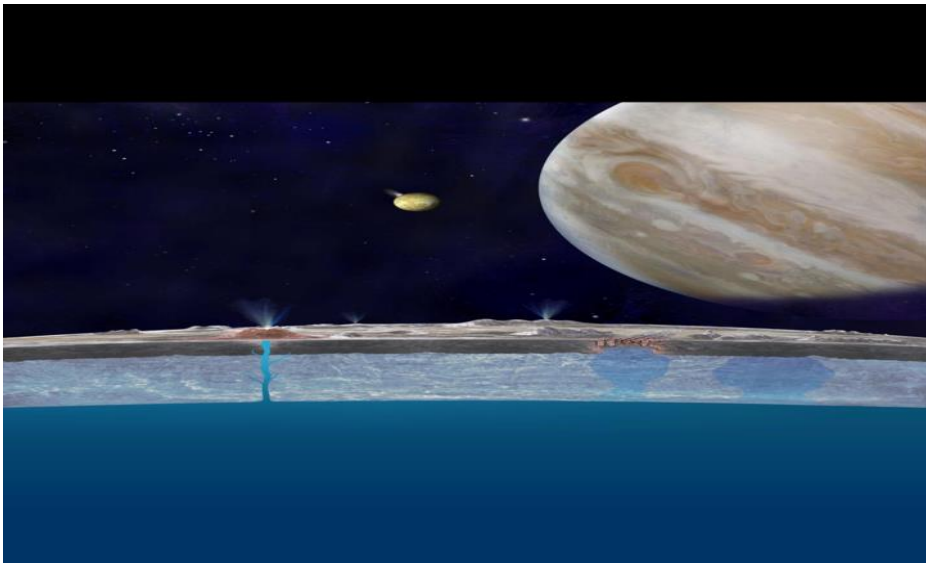
Rûerda behram dişibe rûerda erdê. Çiya û deştên wê hene. Di pergala rojê de çiyayê herî bilind li gerestêrka behram e. Navê wî çiyayê Olimpos e û bilindahiya wî 3 qatî çiyayê Everest e. Teqandina volkan û newalên kûr hene. Ji ber wê li ser behram lêkolînên mezin tên çêkirin. Çend caran bi keştiyên esmanî çûna behramê çêbû ye.

Rûerda Behram, bi tozeke sor ve hatiye dorpêçkirin. Ji ber vê ji vê gerestêrkê re, gerestêrka **sor** jî tê gotin.

Zanyar niha kar dikin ku di sal 2022'an de atmosfereke çêkerî li behramê ava bikin. Heta ku av û tiştên din bibin û çûn û hatina behramê hêsantir be.

Ev her 4 gerestêrk di nav pergala rokê ya hindir de dimînin.

BERCÎS (JUPITER)

Ev wêne, keştiya esmanî ya bi navê JUNO ve hatiye kişandin.

Dûrbûna wê ji rokê dikeve rêza 5'an. Di pergala rokê de gerestêrka herî mezin e. Gerestêrkeke sar e. Ji gazê pêk hatiye. Nêzî 800 milyon km ji rokê dûr e. 69 peykên vê gerestêrkê hene. Atmosfera wê jî heye, ji %88 (H₂) Hidrojen û %12 (He) Helyum e.

Di lêkolînan de encama ku hatiye bi destxistin, di

hin peykên wê de deryayên qeşayê hene.

Di van salên dawî de li ser bercîs jî pir xebat hatine kirin û encamên baştir hatine bi dest xistin.

KEYWAN (SATURN):

Dûrbûna wê ji rokê di rêza 6'an de cih digre. Ji rokê nêzî 1.5 milyar km dûr e. Ji gazê pêk hatiye. 18 peykên wê hene. Atmosferên wê hene. Atmosferên wê %94 (H₂) hidrojen û %6 ji gazên din pêk tê.

Derdora vê gerestêrkê bazin heye. Li ser vê bazin, parçeyên kevir, qeşa û tozê hene. Ji hev cud ne. Lê di bin hêzên kişandina peykên wê, li ser xetê dimîne.

PIRSÊN NIRXANDINÊ

1. Hevrûkirinekê di navbera behram û bercîs de çêkin?

Gerestêrk	Dûrbûna wê ji rokê	Atmosferên wê	peyk
Behram			
Bercîs			

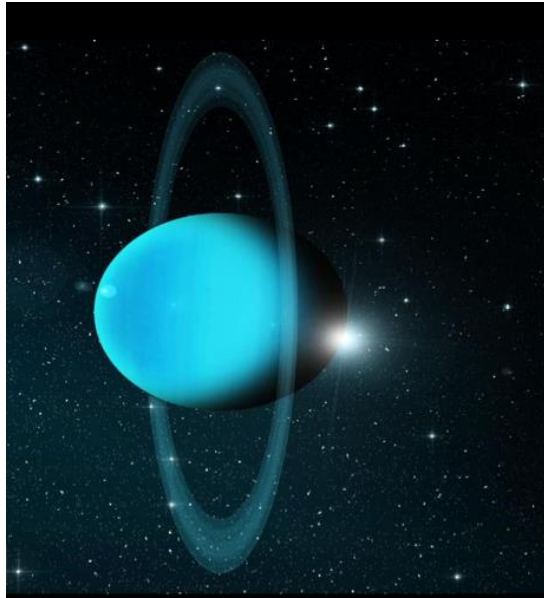
2. Atmosfêra Keywan ji çi pêk tê?

WANE 5

GERESTÊRK(3)

URANOS (URANUS):

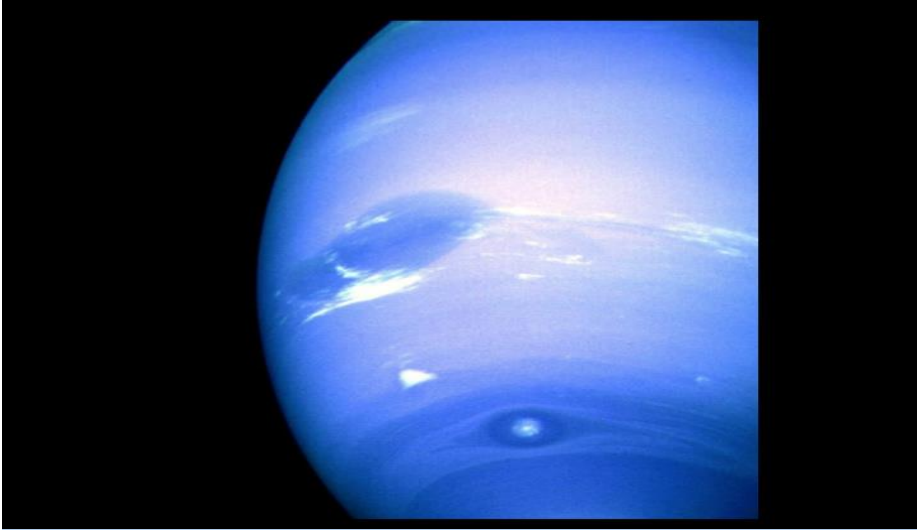
Dûrbûna wê ji rokê dikeve rêza 7'an. Nêzî 2.9 milyar km ji rokê dûr e. Di pergala rokê de gerestêrka herî sar e. Di pergala rokê ya derve de gerestêrka herî sivike. 27 peykên wê gerestêrkê hene. Atmosferên wê hene. Atmosferên wê %83(H₂) hidrojen, û %17 (He) helyume. Uranos, bi teleskopê, gerestêrka herî zû hatiye vedîtine.

NÎPTON (NEPTUN):

Gerestêrka ku ji rokê ya herî dûr e. Ji xwe di pergala rokê ya derva de cih digre. Ew gerestêrk jî pir sar e. Ji xwe wek qeşayê tê hesibandin. Nêzî 4.5 milyar km ji rokê dûr e. 14 peykên wê hene. Atmosferên wê hene. Atmosferên wê % 80 (H₂) hidrojene, %19 (He) helyume. hejmarek ji gazên metanê jî hene. Ji ber gaza metanê şîn xuya dike.

Keştiya esmanî bi navê Voyager 2 di sala 1989'de ji bo lêkolînê nêzî nîptonê bû. Wêneyên ku girtine de ewir diyar in. Yanî di vê gerestêrkê de ewr hene.

HEYV:

Heyv, ne gerestêrke, peyka erdê ye. Ji erdê 384.400 km dûr e. Atmosferên heyvê tune ne. Hêza erdkêşê jî lê tune ye. Di 29 roj û 12 saetan de derdora erdê digere. Heyv wek giroverekê ye. Ronahiya heyvê tune ye. Bi ronahiya ku ji rokê distîne di çirisîne. Ji ber vê bi teleskopan mirov dikare li heyvê binere, bêyî ku çavên wî zerarê bibînin.

PIRSÊN NIRXANDINÊ

1. Hevrûkirinekê di navbera Uranos û nîptonê de çêke.

Gerestêrk	Dûrbûna wê ji rokê	Atmosferên wê	peyk
Uranos			
Nîptonê			

2. Çi taybetiyên heyvê hene?

WANE 6

TEVGERA ERDÊ ÇAWA PÊKTÊ

TEVGERÊN ERDÊ:

Pir caran bi tirmbêlan em ji bajarekî çûne bajarekî din. Heger leza tirmbêla me pir be, dema em ji paceyê li derve dinerin, em dibînin ku dar, beştên telefon û elektrîkê, heta hewş jî ber bi me ve di nava tevgerê de ne. Lê em dizanin ku dar, beştên elektrîk û telefonê û hewş neguhêrin. **Ev çima wisa dibe?**

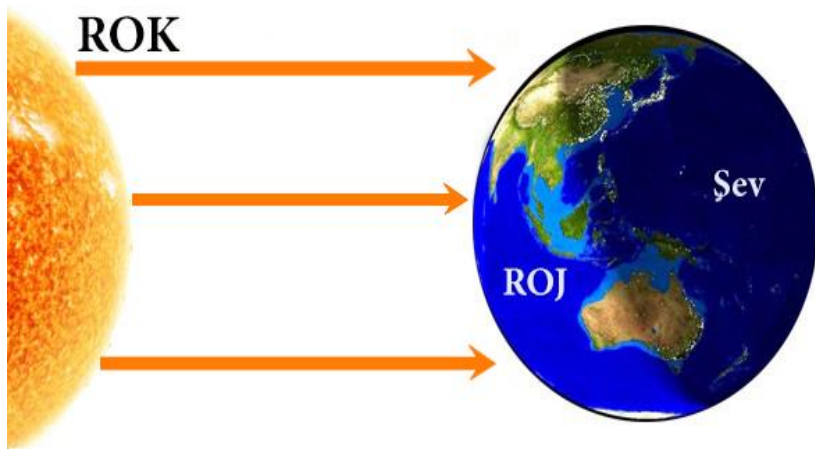

Gera Erdê ya rojane

Berê mirovan digot ku erd neguhêre, rok û heyv derdora wê dizîvirin. Lê em niha dizanin ku rok neguhêre, lê erd û heyv li derdora rokê digerin. Tiştên ku bi me dide hîskirin ku erd neguhêre, rok digere, tevgerên erdê yê derdora xwe ye. Erd û heyv du gerên wan hene.

- ◆ Yek, li derdora xwe digerin.
- ◆ Ya duyem, li derdora rokê digerin.

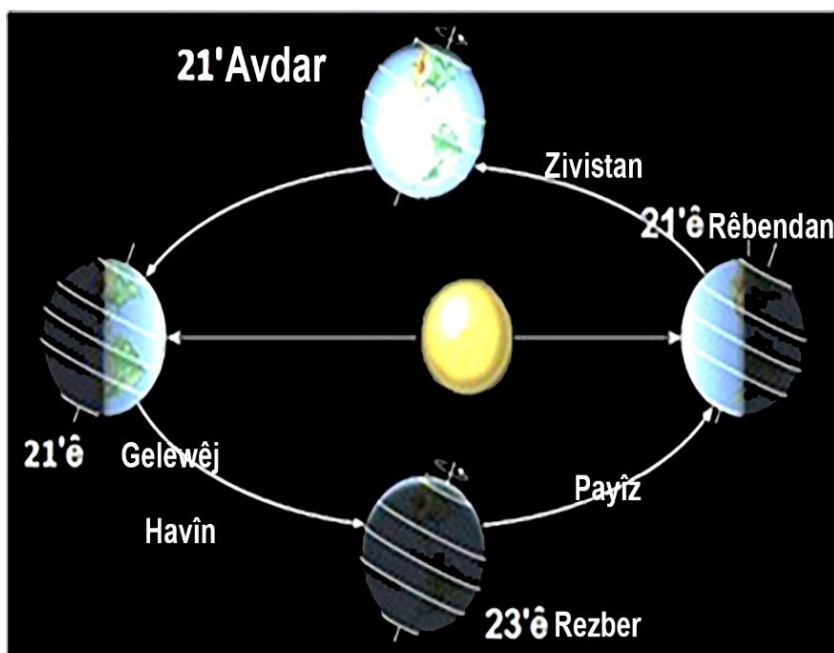
Erd, dema li derdora xwe digere, li derdora rokê jî digere. Rok derdora xwe di 24 saetan de digere. Ji vê re **roj** tê gotin.

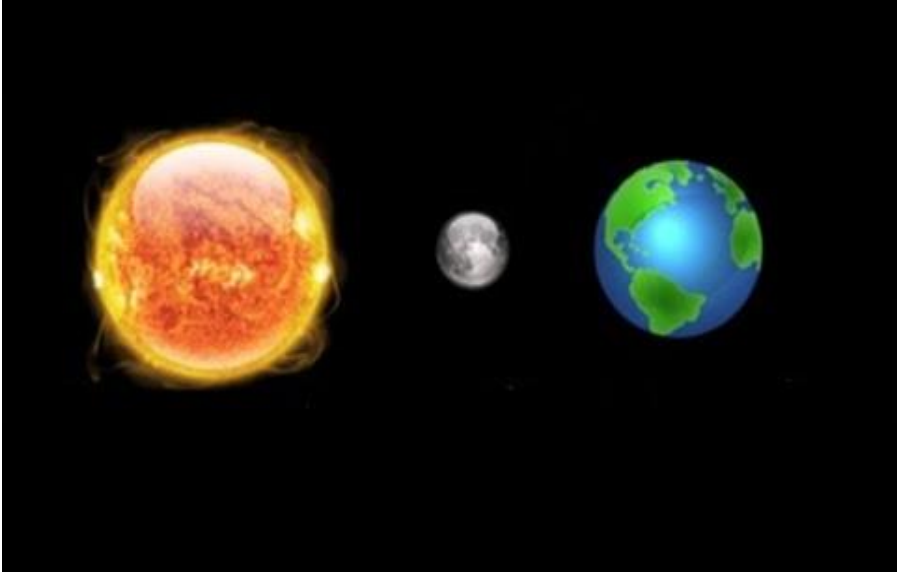
Di nav rojê de carekê şev û carekê jî roj heye. Erd li derdora rokê di 365 roj û 6 saetan de gera xwe temam dike. Ji vê re jî **sal** tê gotin.

Tevgera erdê, dema li derdora xwe û rokê digere, ji rojava ber bi rojhilat ve diçe.

Li ser rûyê erdê, cihê ku rok ronahî distîne roj e, rûyê ku ji rokê ronahiyê nestîne şev e.

ROKGIRTIN:

Heyv hem li derdora xwe, hem derdora erdê û hem jî derdora rokê digere. Erd jî hem li derdora xwe û hem jî li derdora rokê digere. Dema ku heyv dikeve navbera erd û rokê, **rokgirtin** çêdibe.

Heyv salê 12 caran derdora erdê digere. Li gorî vê pêwîst e di salekê de 12 caran rok bê girtin. Lê di rêka erd û heyvê de 5 koşê ji hev cuda ye. Ji ber wê, heyv her dem raste tast li hember rokê derbas nabe. Ji ber wê, herî pir salê du caran rokgirtin çêdibe.

ÇEND CUREYÊN ROKGIRTINÊ HENE:

- 1. Girtina bi temamî:** Heyv tam dikeve pêşiya rokê. Ronahiya rokê û tirêjên rokê digre. Bes derdora heyvê wek tacekê xuya dike.
- 2. Rokgirtina hilal:** Heyv dema di ber rokê re derbas dibe, rokê bi temamî nagre. Rewşên wisa nîvê rokê tê girtin û nîvê din nayê girtin.

3. Rokgirtina bi parçe: Dema heyv kêmekê pêşiya rokê digire, rok bi parçe tê girtin. Hemû girtin despêkê bi parçe destpê dike, piştêrê tamam dibe. Dema rokgirtinê bi dawî dibe jî, dîsa bi parçe parçe çêdibe.

Rok, ji ber ku ronahiyeke pir belav dike, bandoreke ne baş li çavên me dike. Ji ber wê dema rokê tê girtin bê parastin, bi çavên xalî nerînali rokê ne baş e.

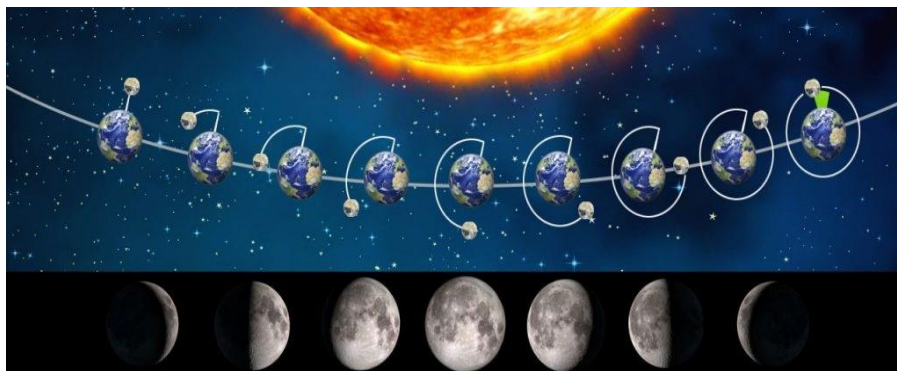
PIRSÊN NIRXANDINÊ

1. Çend tevgerên erdê hene û çi encamên wan in?
2. Diyardeya rokgirtinê, şîrove bike?

WANE 7

TEVGERA HEYVÊ ÇAWA PÊK TÊ

TEVGERA HEYVÊ:

Di şeveke bê ewir de dema ku em li esmanan dinerin, em heyvê dibînin. Heger em dikarin heyvê bibînin, wê demê ji heyvê ronahî tê. Lê em dizanin ku heyv ne çavkaniya ronahiyê ye.

Li gor we heyv ronahiya xwe ji ku derê digere?

Heyv, hem ji rokê û hem jî ji erdê biçûktire. Lê dema mirov ji erdê li heyvê dinere, mezinbûna wê wek ya rokê xuya dike.

Ev rewş ji ber vê çêdibe: Heyv heyneke esmanî ya herî nêzîkê erdê ye. Ji ber vê jî hemû heyînên esmanî mezintir xuya dike.

Heyv jî wek erdê di nav tevgerê de ye.

SÊ CURE TEVGERÊN HEYVÊ HENE:

1. Heyv li derdora xwe digere.
2. Heyv li derdora erdê digere
3. Heyv li derdora rokê digere.

Carekê gerîna heyvê derdora xwe û li derdora erdê

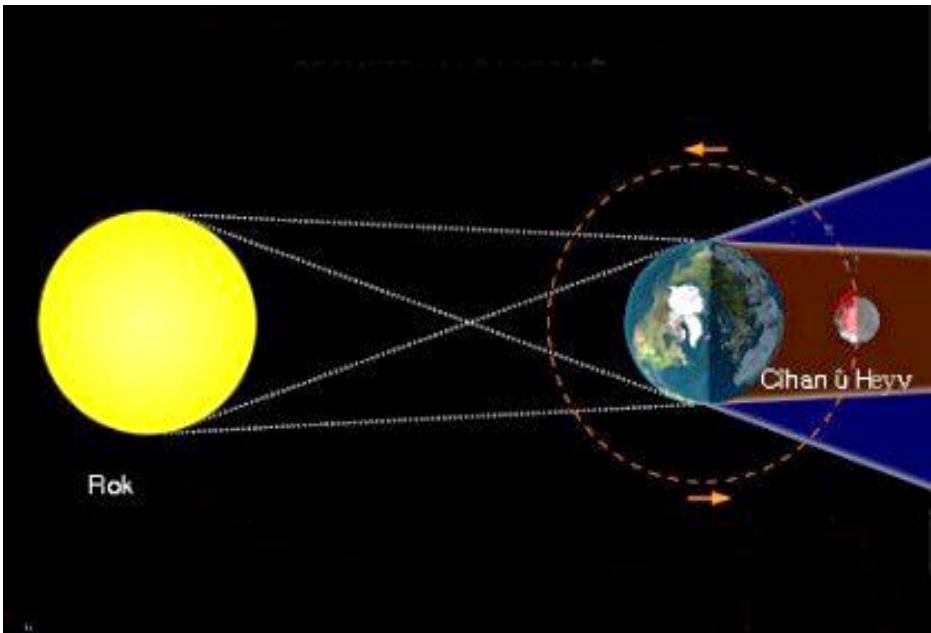

wek hev e. Ev dem 28 roj e. Ji ber ku heyv hem li derdora xwe û hem jî li derdora erdê di 28 rojan de digere, her dem rûyekî heyvê dibînin û rûyê wê yê piştê nabînin.

Heyv ronahiya xwe ji rokê distîne. Hin caran heyv xuya nake. Ev tê wateya ku, rûyê heyvê yê ku li erdê temaşê dike rokê nabîne û ronahiyê jê nastîne.

Heyv di 28 rojan di derdora xwe digere. Ev tevger xwe dubare dike. Di vê dubareyê de hin caran rengên heyvê diguhere û ev guhartin jî xwe dubare dike, neguhêr e. Guherîna di heyvê de, wek qonaxên heyvê tîen bidestgirtin. 4 qonaxên bingehîn ê guherîna heyvê hene.

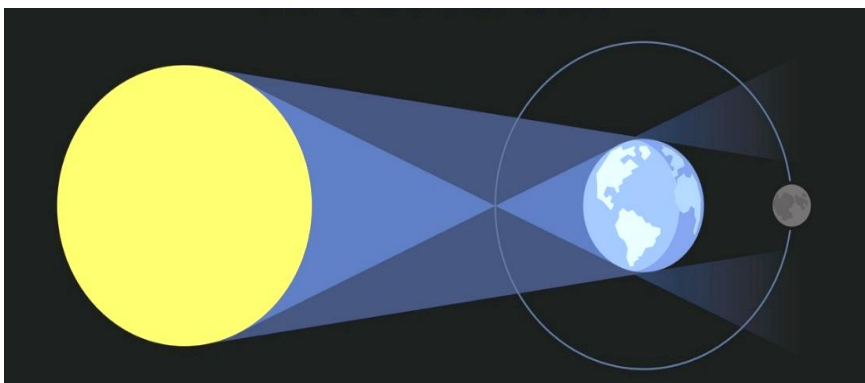
HEYVGIRTIN:

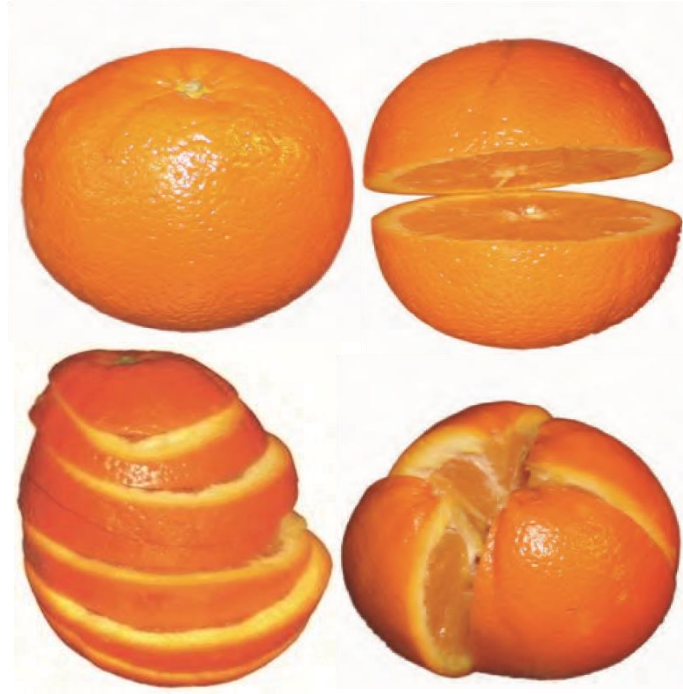
Heyvgirtin

Dema heyv derdora xwe digere, hin caran dikeve bin siya erdê. Dema heyv dikeve bin siya erdê, ronahiya ku ji rokê distîne winda dike, ji wê re **heyvgirtin** tê gotin. Di heyvgirtinê de heyv bi tamamî winda nabe. Ji ber tirêjin rokê ku li erdê didin, li atmosferê dişke. Di şikestinê de tîrêjên şîn winda dibin, tîrêjên sor dimînin. Ji ber vê siya erdê sor dibe. Ev sorbûn dema dikeve ser heyvê, heyv dike wek sifir (nihas). Dema heyv tê girtin rengê heyvê wiha dibe.

Heyv salê du caran tê girtin. Hin rewşên taybet hene dibe sê car. Di hin rewşên taybet de heyvgirtin xuya nake.

RÛERD

- Di van wêneyan de çi dibînin, şîrove bikin.

Em bi karinê, cihekî li ser rûyê erdê nas bikin, an jî cihê wê tam hesap bikin, hin xêzên xeyalî ku li ser rûerdê hatine çêkirin sûtê jê dibînin. Ji wan xêzan re xêzikên dirêjahiyê û giroverên panahiyê tê gotin.

XÊZIKÊN RASTIN HEV (giroverên panahiyê): Xêzên paralel, rojhilat-rojava dirêj dibin. Despêka xêzikên panahiyê, nîvqatbire. Nîvqatbir girovera herî mezin e. Nîvqatbir erda me dike du beş. Di her beşî de 90 giroverê panahiyê hene. Firehiya navbera her du girovran, 111 km ye û li her cihê wekhev e.

XÊZIKÊN DIRÊJAYÊ

Nîvgiroverên sawêrîn e mîna kevanan e navbera herdû cemsran de ya bakur û ya başûr de ne dirêj dibin, giroverên panayê dibirin ji cemserê ta cemsra din.

Dirêjahiya xêzikên dirêjahiyê yeksanin, her du xêzikên hemberî hev giroverekê çêdike û diherdû cemsran re derbas dike, dirêjahiya derdora wê 40.008 k.m eger vê hejmarê belavî 2 bikin 20.004 k.m ev jî dirêjahiya her xêzeke dirêjahiyê ji cemserê ta cemsra din e.

Goga zemînê belavî 360 pileyên dirêjbûnê bûye, xêzika ku di girênêşê (Greenwich) re derbas dibe nêzî Londonê li Enkêltirayê ye, xêzika bingehîn û sereke ye hejmarê wê 0 e, li gorî xêzika girênêşê xêzikên dirêjahiyê bûne du beş, beşê jê rojhilatî girênêşê ye ji 180 xêzikê pêk tê, beşê din rojavayê girênêşêye ew jî ji 180 xêzikê pêk tê.

PIRSÊN NIRXANDINÊ

1. Çima em ji heyvê her tim rûyekî tenê dibînin?
2. Diyardeya heyîvgirtinê şîrove bikin?

BEŞA 3

1. KURD
2. DI DÎROKÊ DE NASÎNA KURDAN(1)
3. DI DÎROKÊ DE NASÎNA KURDAN(2)
4. BERÎ DAGIRKERYA ISLAMÊ REWŞA
KURDISTANÊ
5. ISLAMIYET Û KURD

WANE 1

KURD

WATEYA NAVÊ KURD

Ji bo civaka Kurd navên cur bi cur hatine bi karanîn, Gundwana, Horît, Hûrî, Gûtî, Kasîtî, Kur, Kurî, Kurtî, Kardonyaş, Kardaka û Kardoxî hinek ji van navan e. Di bingeha navê Kurdistanê de peyva "kur" cih digire. Di zimanê Sûmeriyan de "kur" di wateya çiya de tê bikaranîn. Pêveka "tî" girêdanê diyar dike. Bi vî awayî peyva "kûrtî" tê wateya gelên çiya. Dîsa civaka Lûvî yek ji civakên cîranên Kurdan bûn, ji bo civaka Kurd peyva "Gundwana" bikaranîne. Ev jî di wateya "welatê gundan" de hatiye bikaranîn. Aşûriyan jî navê "Naîrî" bikaranîne. Ango gelê "robaran"

ERDNÎGARIYA KURDISTANÊ:

Kurdistan perçeyek ji erdîngariya Rojhilata Navîn e, mezinbûna wê derdora 550.000 kîlometre çargoşe ye. Çawa ku navê Ereban bi Îslamiyetê re derketiye, navê Kurd û Kurdistanê cara yekem bi Îslamiyetê hatiye ziman. Selçûqiyan ji wê erdîngariya ku Kurd lê jiyane re gotina Kurdistan bikaranîne.

Kurdistan, di cihekî gelekî stratejîk de cih digire. Di sê goşe û sê parzemînan de cih digire. Ev parzemîn Asya, Afrîka û Ewrûpa ne. Cihê ku her sê parzemîn digehêjin hev Kurdistan e. Ji ber cihê wê yê stratejîk kê xwestibe li van her sê parzemînan bihêz bibe û bi pêşkeve di serî

de xwestine ku Kurdistanê bixe bin destên xwe an jî piştgiriya Kurdistaniyan bigirin. Loma her gav bûye qada şer û pevçûnan. Ev rewşa wê ya taybet îro jî neguheriye.

Kurdistan, di 1639'an de bi peymanana Qasrî Şîrîn bûye du perçe, di 1923'an de bi peymanana Lozanê bûye çar perçe. Çar dewletên ku li Kurdistan deshilatdar in ev in; Tîrkiye, Sûrye, Iraq û Îran in.

DI DÎROKÊ DE NASÎNA KURDAN

HÛRÎ:

Pêşiyên Kurdan di dîrokê de cara destpêkê bi navê Hûrî di 6000'î B.Z de derketine holê. Di destpêka dîrokê de ku piştî qebîleyên ku wek êl hatine bi nav kirin Hûrî ne. Lê belê herî bêtir di 3000'î B.Z dedabaşa Hûriyan tê kirin. Hûrî ji ber çanda çandiniyê gelekî xurt jiyane, bandora xwe li herêmê gelekî xurt dikan. Li gorî

lêkolînên dîrokî Hûriyan cara destpêkê li derdora Mêrdînê jiyane. di 2500an B.Z û pê de jî belavî herêmên berfireh yê weke Bakûrê Sûriyeyê ya îro, Kîzzîwatna (çûqûrova), deştên Amîkê û navenda Qiraliyta Hîtîta Kevin Anatoliyê dibin. Hûriyan bi Lûwî, Îyonî, Pers û Hîtîtiyan re danûstandin çêkirine. Bajarên girîng yê Hûriyan; Arafa (Kerkûk), Nûzî, Kargamêş, Orkêş (Girê Moza) û li deşta Mêrdînê bajarekî bi navê Taîte bûn. Wekî din herêmên wan yê bi navê Ameda nû, Xanîgalbat, Pûlûrûmzî, Alzî û Îşûwa jî hebûn.

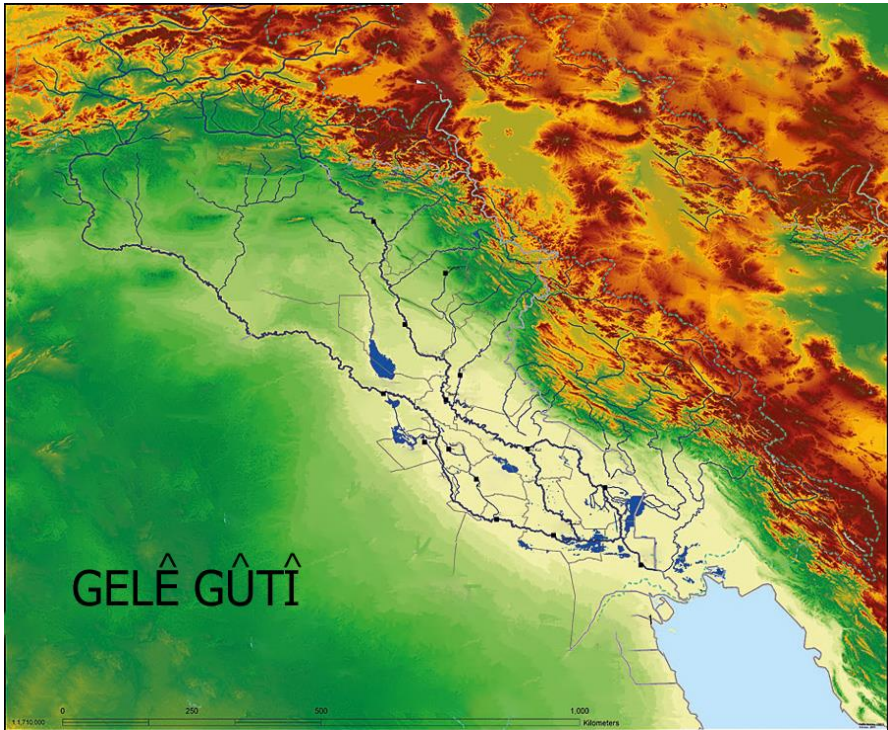
Nivîsên mîxî bikaranîne. Nivîsên Hûrî û Hîtîtiyan pir dişibihin hev.

Gundekî resen ji dema Hûriyan

GÛTÎ

Wateya Gûtî; Xwedanê dewara ne. Navê Gûtî cara yekem di belgeyên qiralê Akadî Naremsî de hatiye dîtin. Erdîngariya Gûtîyan ji derdora başûrê Gola Ûrmiyê destpê dike heta kendava başûrê Îranê diçe. Çiyayên Zagrosê dikeve nav ernîgariya wan. B.Z. di 2700'î de derdikevin pêş û di xakên bi berhem yên Mezopotamyayê de bi cih dibin. Zimanê wan û yên Hûriyan yek e. Lê, Gûtîyan di xebatên fermî de zimanê Akad û nivîsên wan bi kar anîne. Nivîsa wan bi nivîsa mixî ye. Konfederasyona Gûtîyan ji hêla Qiral Qarnassî ve B.Z. di 2700 salî de hatiye avakirin paytexta wan bajarê Kerkûk bû.

Konfederasyona Gûtiyan ji gelek êlên Hûriyan pêk dihat. Gûtî pêkhateyekî Konfederal bûn. Li hemberî êrîş û dagirkeriya Akadan, ev konfederasyon tê avakirin. Bi rêxistin û berxwedanê, dewleta Akadan diroxînî û azadiya xwe bi dest dixin.

Di demekê şûnde, eşîrên ku konfederasyonê çêkirine xwe jê dikşînin, ev di konfederasyonê de lewaziyê çêdike.

Şervanekî Gûtiyan

PIRSÊN NIRXANDINÊ

1. Bingeha navê kurd ji ku tê?
2. Kudistan cihekî çawa digire?
3. Hûriyan kîjan nivîs bi kar anîne?
4. Konfedrasyna Gûtiyan li hember kê rabûne?

WANE 2

DI DÎROKÊ DE NASÎNA KURDAN(1)

MÎTANÎ:

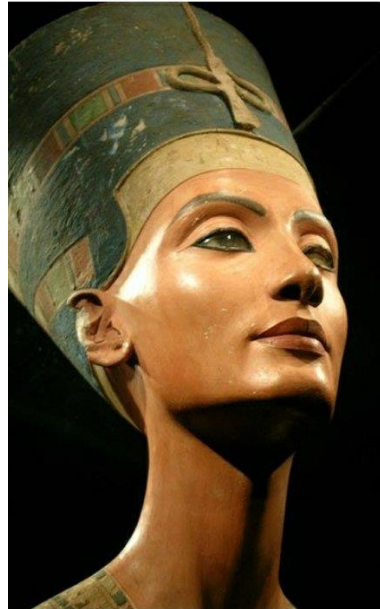

Mîtanî ji çengekî Hûriyan ve, li bakûrê Rojavayê Kurdistanê hatiye damezrandin. Dewleta Mîtaniyan B.Z 1600'î di serdema xwe ya herî bihêz bûn. Di belgeyên Hîtîtiyan de bi navê "Xanîgalbat" hatine bi nav kirin.

Qiraliyeta Mîtaniyan ji bajarê Qargamêş ê li peravên Çemê Feratê dest pê dikir, Xabûr û Belîx dorpêç dikir heya Nisêbînê, li rojhilat bajarên Bedlîs, li bakûr Xerpût û Meletî, li aliyê başûr jî bajarên Aleppo (Helep) û Kerkûk (Nûzî) digirt nava xwe. Li bakur û rojavayê wan Xattî, li başûrê wan Aşûrî û li rojhilatê wan jî qiraliyetên biçûk yên ji aliyê qabilên Hûrî ve hatin

damezrandin, cih digirtin. Paytexta qiraliyyeta Mîtanîyan “Waşûkanî” (Serêkanî) bû. Konfederasyona Mîtanîyan ji gelek êlên Kurdan pêk dihat. Ev konfederasyon cara yekem bi împaratoriye tê binavkirin û heta wê demê di warê erdnîgariyê de Konfederasyona Mîtanîyan pêkhatineke herî mezin bû.

Di encama konfederasyonek demokratîk de, dewleta Mîtanî ji 250 salî bêtir hebûna xwe domandiye. Mîtanî bandora xwe li herêmê dikin. Bi taybet bi rêya zewacê təkiliya xwe çêdikin. ferewnê Misrê yê bi nav û deng Ramsîs, bi keça Mîtanî Nefertîti re dizewice. Heman pêwendî bi Hîtîtiyan re jî hatibûn saz kirin. Misiriyan ji bo Mîtanîyan navê Nahrîn bikar dianîn, Aşûriyan jî ji herêma Bakurê gola Wanê re digotin Naîrî.

B.Z.1596'an êlên kurdan û gelên herêmê peymanekê û yekîtiya xwe çêdikin. Di encama vê yekîtiyê de dewleta Babilîyan tək dibin. Mîtanî heta sala 1250'an ji Kerkûkê heta derya Spî bandora xwe didin meşandin.

B.Z. di 1445'an de qiralê Misiriyan qiral Tûtme yê sêyemîn seferekê tîne ser Mîtanîyan Sûriye û Fîlîstîne careke din ji destê Mîtanîyan derdixe. Bi peymana Aşûr û Hîtîtan B.Z. di derdora 1273'an de Mîtanî tək diçin û dikevin bin serweriya Aşûriyan. Mîtanî piştî təkçûnê

tevlî Naîriyan dibin. Êlên îro bî navê Sîndî û Metîniyan tèn nasîn berdewamiya Mîtaniyan in.

Tîr û kevan, hesp û erebeyên Mîtanî

NAÎRÎ:

Di derbarê vê civakê û rola wê ya dîrokî de belgeyên ji aşûriyan mane agahiyan didin di 1302'an B.Z de li derdora Zagrosê jiyane. Aşûriyan, di wateya welatê "Avê" yan jî "Robaran" de

peyva "Naîrî" ji bo wan bi kar anîne. Weke berdewama hûriyan têne pejirandin. Piştî dewleta Mîtanî tê rûxandin, ev civak girîngiyê qezenc dike. Weke konfederasyon êdî di dîrokê de cih digre.

Erdnîgariya navbera Cizîrê û Şemzînanê wek navenda naîriyan bû. Li gor nivîsên aşûriyan welatê naîriyan ji Erbilê heta Meletiyê bû. Ev qad ji hêla kanzayên wek hesin, sifir û hwd, cureyên sewalan, bereketa çandiniyê ve gelekî dewlemend bû.

Aşûrî, di her derfetê de êrîşan dibin ser naîriyan. Naîrî jî bi lihevkirina nav xwe, li hember van êrîşan li ber xwe didin. Di encamên van berxwedanan de herêmên xwe ji Zagrosê heya Dersim, Amed, Xarpût û Bedlîsê fireh dikin.

Lê aşûrî êrîşên xwe bi dawî nakin. Armanca aşûriyan bidesxistina amûrên kanzayî, hesin, sifir, pêşketinên çandinî û talankirina dewlemendiya welatê naîriyan bû. Lawirên naîriyan ên ku bidestxistine birin çiyayên xwe di salan 900'an B.Z de bi êrîşeke aşûriyan ve rû bi rû dimînin, di encama vê êrîşê de naîrî têk diçin.

URARTU:

Piştî têkçûna naîriyan, hêzeke nû ya bi navê urartu derdikeve qada dîrokê (B.Z. sedsala X).

Urartu, berdewama naîriyan e. Zimanê wan zimanê hûrî ye. Dema desthilatdariya naîriyan têk diçe, di herêmê de begitiyên biçûk û serbixwe derdikevin holê. Ev begitiyên biçûk yên di bingeha xwe de digihên hûriyan, bi civakên cuda yên di demên cur be cur de hatin herêmê û bi niştecihbûnê re tevlîhev dibin û bi demê re civaka bi navê urartu pêktînin. Sînorê urartuyan ji ber ava Firatê dest pê dike, heta Ermenîstan, Zagros û Torosê dirêj dibe. Dewleta urartuyan di salên 875'an de ji hêla Sardûr ve tê avakirin. Paytexta wan Tûşap (Wan) e. Bajarekî ji keleyê pêk tê. Li qeraxa gola wanê li ser zinarekî ji hêla qiral Sardûrê yekem ve hatiye avakirin.

Urartuyan ji kanzayên hesin, tunç, zêr û zîv dewlemend bûn. Ji ber wê aşûrî çend caran êrîş dikin, lê nikarin urartuyan têk bibin. Urartu nêzî 300 salî li hember aşûriyan li ber xwe didin. Ji bilî urartuyan tu hêz li hember aşûriyan nikaribû li ber xwe bide. Pişt ku 300 salî li berxwedan, bi êrîşên mezin re rû bi rû man, di dawiyê de şikestin.

Urartuyan, pergala rêyên bejahî çêkirin. Cihê ku standine, bi rêyan bi paytexta xwe Tûşpa ve girê dane. Ji bo avdanê, bendav û cokên avê çêkirine.

PIRSÊN NIRXANDINÊ

1. Sînorê Qiraliyeta Mîtanî diyar bikin.
2. Mîtanî, çawa têk çûn?
3. Armanca êrîşên aşûriyan bi ser naîriyan de diyar bikin.
4. Kîjan hêza herî pir li hember aşûriyan li ber xwe da ye?

WANE 3

DI DÎROKÊ DE NASÎNA KURDAN(2)

MED:

Di salên 1000' B.Z de aşûrî di desthilatdariya xwe de digihêjin asta herî jor. Tu hêzeke berxwedanvan nahêlin, hemûyan dixin bin bandora xwe. Herî dawî urartuyan li ber xwe didan, aşûrî di dawiyê de urartuyan jî dişkînin û li hember desthilatdariya xwe hemû berxwedanan ji holê radikin. Piştî urartuyan, li hember aşûriyan, Med xwe bi rêxistin dikin û li ber xwe didin. Li gorî dîroknasê Yûnanî Heredot hêjmara qiralên Medan çar in û navên wan ev in: **Diyako, Firortîş, Keyaksar û Astiyag.**

Diyako, weke damezrênerê yekemîn ya Dewleta medan tê naskirin. B.Z di destpêka sedsala 8'an de, dibe

qiral. Di pêvajoya vî qiralî de Welatê medan weke hêzeke nû derdikeve pêş. Med û êlên din ên pêşiyên kurdan li derdora wî kom dibin.

Diyako, rêveberiyê baş dimeşîne. Bajarê Ekbatanê (Hemedan) dike paytexta dewleta xwe. Piştî mirina Diyako, kurê wî Firortîş dibe qiral.

Qiral Firortîş hinek hozên arî yên ji aliyê rojhilat hatine herêmê xistin bin desthilatdariya xwe. Civaka pers jî bi heman awayî bi xwe ve girêdan. Bi van pêşketinan re dewleta medan bi hêz û mezintir bû.

Piştî qiral Firortîş ji aliyê aşûriyan ve tê kuştin, birayê wî yê biçûk yê bi navê Keyaksar dikeve şûna wî. Weke xebata yekem ji nû ve dest bi rêxistinkirina artêşa medan kir. Artêşa xwe weke siwar û peya belavî dû beşan kir.

Piştî temamkirina leşkerî û sazûmankirina artêşê, li hember aşûriyan dest bi xebatên hevkeriyê dike. Bi qiralê Babil ê wê demê Nabopolasar re peymanekê ya hevkeriyê mohr dike. Bi heman awayî bi Îskîtiyan re jî peymanekê mohr dike.

Di 1'ê Çileyê 615'an B.Z de bi artêşê mezînan dikeve rê. Bi artêşa xwe ket nava welatê aşûriyan. Di demeke kin de bajarê Erebxî (Kerkûk) xist destê xwe û ji bo tevgera xwe ev bajar kir navend.

Piştî bajarê Kerkûkê kir destê xwe wir dike navenda amadekariya êrîşên li ser aşûriyan. Artêşa Medan di bin rêveberiya Keyaksar de di sala 614'an B.Z de berê xwe da paytexta dewleta aşûriyan, Nînowayê. Bajarê Arbezîyê yê ku di rêya wan de bû, girt.

Du sal piştî dagirkirina bajarê Aşûr (Şîrgat) ango B.Z. di 612'an de hêzên Med, Babil û Îskîtan, di eniyekî berfireh de ji sê milan ve êrîşekî mezînan birin li ser

paytexta dewleta Aşûr ya bi navê Nînowayê. Li gorî lêkolînan, bajarê Nînowayê piştî dorpeçeke sê mehan û şerekî pir dijwar, di 21'ê Adara 612'an B.Z de xistin destê xwe.

Piştî vê serkeftina qiral Keyaksar û artêşa medan vegeriyar welatê xwe. Lê, sala piştî wê (611 B.Z) li ser daxwaza Nabopolasarê Qiralê Babil, berê artêşa xwe da paytexta aşûriyan ya nû bajarê Haranê. Bi leşkerên babilî re ev bajar dagir kir û careke din paş ve vegeriya.

Piştî mirina Keyaksar kurê wî yê bi navê Astiyag bû qiralê dewleta medan. Astiyag mirovekî aştxwaz bû. Di pêvajoya desthilatdariya wî de aşî û azadî di asteke bilind de dihat jiyîn.

Dewleta medan nêzî 62 salan berdewam kir. Bi xiyanetek navxweyî ji aliyê persan ve hat rûxandin.

Sembola Imperatoriya Med

FELSEFEYA ZERDIŞT:

Felsefeya Zerdeşt du alî ye. Li ser başî û xerabiyê xwe ava dike. Li gorî zanistên roja me jî dibêjin, hebûn ji du tiştên ne wek hev ava bûye. Ango avabûn du alî ye.

Li gorî belgeyan sê Zerdeşt hene, yê herî bi bandor di 1000î B.Z de bû. Rahîbên Magan li Zagrosê dijiyan û bi dibetiyeke mezin, yek ji van rahîbên magan yê herî bi hêz navê wî Zerdeşt bû. Hin dîroknaş jî dibêjin Zerdeşt ji navekî bêtir wek pêşnavekî hatiye bi kar anîn.

Zerdeşt, bi felsefeyeke nû, bi sincekî nû civaka medan rêxistin dike. Bi taybet "**zilm nekin û zilmê qebûl nekin**" dibe destûra wî ya bingehîn. Li hember êrîş û zilma aşûriyan felsefeyek bi vî awayî bi pêş dixê.

Ev felsefe xwedî sincekî nû û bilind e. **Baş fikrandin, xweş gotin û rast pêk anînê** ji xwe re bingeh digre.

Li gorî felsefeya Zerdeştî, jiyan ji başî û xerabiyê ava bûye. Ji ber wê du xwedayên wî hene. Xwedayê başî Ahura Mazda, Xwedayê nebaş û xerabiyê jî Ehriman e.

Li gorî felsefeya Zerdeştî, jiyan ji **ax, av û agir** çedibe. Yek ji wan tune be jiyan çênabe. Lê ya ku jiyanê ava dike hizrandina mirov e. Yê ku civakê ava dike têkiliya di navbera mirovan de ye.

Li gorî felsefeya Zerdeşt xweza zindî ye. Pêwîst e hemû tiştên zindî bêne parastin. Jêkirina hemû tiştên kesk, kuştin û serijêkirina lawiran ne baş e.

Di baweriyaya Zerdeşt de xweda jin û mêr bi hev re û ji bo hevkarîyê afirandine. Di vê baweriyê de jin û mêr di her alî de wek hev in û tu cudabûn di navbera wan de tune ye.

Pirtûka Zerdeştîyan **Avesta** ye. Avesta, bi kurdî û bi zaravayê dimlikî hatiye nivîsandin. Ji bo Avesta baştir bê têgihiştin, hin şîrove çêbûne. Ji wan şîroveyan re **Zend** tê gotin. Ango Zend Avesta, şîroveya wê ye.

NEWROZ

Dewleta aşûriyan bi zilm û zora xwe jiyana gelên herêmê tarî kiribûn. Dîroknas dibêjin dewleta aşûrî ji laşên mirovan kelhe çêkirine. Di 21 adara 612'an B.Z de dewleta aşûriyan tê rûxandin, ji bo gelên Rojhilata Navîn dibe rojê nû û jê re newroz-nûroz tê gotin. Newroz an jî nûroz, di kurdî û zaravayên dimilî de tê wateya roja nû. Roz roj e, new ji xwe nû ye. Ev roja nû wek roja azadiyê tê dîtin û hemû gelên Rojhilata Navîn wê wek cejn, pîroz dîkin. Roja ku bin zilm û zorê rizgar dibin.

Xiyanet (xinizî)

Di Medan de di navbera çînên desthilatdar de şerê desthilatdariyê destpê dike. Qral Astiyag û kesên pêre, bi rengê aştiyane dixwazin vî şerê desthilatdariyê bimeşîne. Lê fermanarê artêşê Herbatkos vê rêbazê napejirîne. Bi qral Astiyag re dikeve nakokiyan. Bi

kûrbûna nakokiyan, Harbatkos diçe bi Persan re li hev dike û êrîşî medan dike, li ser navê persan medan bi bin dixê. Li gorî nivîskarê Yûnanî Heredot, piştî ku Astiyag bi bin dikeve, ji Herbatkos re wiha dibêje:

"Mirovê xerab û bê rûmet! Madem çavê te li desthilatdariyê bû, çima te bi xwe nekir. Ji ber çi te xwe spart hêzên biyanî? Bi vê helwesta xwe ya qirêj te pêşeroj û ewlekariya civaka Medan jî xist nava metirsiyê."

Ev rewş civaka Medan xerab dike. Xiyanet wek beşekî civakî berdewam dike û ev xiyanet her dem xwe bi dijminê xwe girêdaye. Di destana Gilgamişê de li hember êrîşên Sumeriyan, Enkîdo çawa dibe hevalbendê Gilgamişê û êrîşî netewa xwe dike baş hatiye nivîsandin.

Ev rewş di roja me ya îro de jî derbasdar e. Xayînên kurdan dîsa piştî xwe didin dijmênê xwe û êrîşî netewa xwe dikin.

PIRSÊN NIRXANDINÊ

- 1.** Di sala 612'an de Medan çi kirine?
- 2.** Navê hin pêşiyên kurdan binasin.
- 3.** Medî kî ne? Lêkolîn bikin.

WANE 4

BERÎ DAGIRKERYA ISLAMÊ REWŞA KURDISTANÊ

1. DAGIRKERIYA PERS Û SASANIYAN:

Konfederasyona medan di 550'an B.Z de bi xiyaneta nav xweyî xilas û xerab dibe. Rêveberî dikeve destê persan. Imparatoriya persan, di bin femandariya Darius de pêş dikeve. Darius, Medan bi tamamî ji rêveberiya imparatoriye dûr naxe. Cih dide Medan jî. Lê Med tu carî nabin hêzên bingehîn, her dem di asta duyan de dimînin.

Hin êlên medan vê rewşê napejirînin. Her dem li rêya serhildanê digerin. Dema Darius diçe Misrê ev derfet dikeve destê medan. Rahibên zerdeştî xwe rêxistin dikin û dibin yek û di 521'ê B.Z serî hildidin. Darius, çûna Misrê dide sekinandin û di zivîre Persê û li ser Medan komkujiyê pêk tîne. Medan bi tamamî bê bandor dike.

Heya wê demê zimanê dewletê yê fermî zimanê Medan e. Piştî vê serhildanê Darius, zimanê Medan qedexe dike, zimanê Farsî dike zimanê fermî.

Nêzî 200 salî, Kurdistan dibin dagirkeriya Persan de dimîne. Di 330'î B.Z de, dema Iskenderê Makdonî tê Kurdistanê. Artêşa persan dişkîne û dawî li deshilatdariya persan tîne.

2. DAGIRKIRINA ISKENDERÊ MAKDONÎ:

Piştî mirina Filibê 2 yem, kurê wî Iskender dibe qralê Makdonan. Despêkê li Makdon û Yûnanistanê desthilatdariya xwe çêdike û berê xwe dide Rojhilata Navîn. Di 330'î B.Z de di şer de, persan bin dixê û wan hildiweşîne û paytexta persan, Ekbetan (Hemedan) distîne. Iskender heya Efganistan û Hindistanê diçe. Van deveran dixê bin kontrola xwe.

Iskenderê Makdonî, dema ji Hindê digere 323'an B.Z li babilê dimre. Di navbera fermanarên wî de şerê desthilatdariyê destpê dike. Imparatoriya Iskender di navbera fermanarên wî de dibe 3 beş. Di vê parvekirinê de Rohilata Navîn bi giranî dikeve bin bandora Selefkosiyên.

Iskender, li ser navê xwe bajarên ava dike. Dixwaze ji dewlemendiyên wê çandê jî sûd bigre. Pirtûkxaneyên van bajarên dişewitîne, yan jî dişîne Yûnanistanê. Tê gotin ku pirtûka zerdeştîyan ya pîroz Zend Avesta di vê demê de birine Yûnanistanê.

Iskender, bi zewacê û rêyên cuda xwestiyê çanda Rojhilatê û Rojava bike yek. Ji xwe çanda helenistikê ku tê gotin, yekkirina çanda Rojhilatê û Rojava ye. Ji Hindê û ji Efganistanê; cihê ku dagir kiriye ji her derê rêya bazirganiyê çêdike û bi Yunanistanê ve girê dide.

3. DAGIRKIRINA ROMA:

Roma, 500-300'î B.Z li Italiya dibe serwer. Divê demê de ji aliyekî bi makdonan re, ji aliyê din jî bi qerteceyîyan re şerê desthilatdariyê dike. Bajarê Yunanistanê û Makdonê nêzî Îtaliya dikevin bin

bandora Roma. B.Z.202'an Roma, Qertece jî ji holê radike û dixe bin bandora xwe. Dema Qertece û Makdon tên dagirkirin, Roma berê xwe dide deryaya Spî. Di 190'ê B.Z. de, bi Selekosiyan re şer dike, van jî dişkîne û dixe bin bandora xwe. Her ku diçe li Rojhilata Navîn bandora Roma zêde dibe. Heya Hindistan, Efganistanê û Çînê jî dixe bin serweriya xwe. Di 70'ê B.Z. de dewleta Cuhîyan jî xerab dike û di Rojhilata Navîn de serweriya xwe ferz dike. Tu gel an jî hêz derveyî serweriya Roma namînin.

Êl û êşîrên aryanan bê navber li dijî Roma li ber xwe didin. Ev berxwedan û şer giranî li ser erdnîgariya Kurdistanê didome. Ev şer, Kurdistanê wêran dike, ji afrîneriyên wê dûr dixe.

Roma di dawiyê de, ji bo ku wan berxwedanan bi dawî bike, bi Sasaniyan re Peymanê çêdike. Bi vê peymanê Kurdistanê dikin du parçe. Bajarê Dara (di nexşeyên îro de bajarê Dara Nisêbîn û Qamişloye) dibe sînor. Rojhilatê Dara di bin serweriya Sasaniyan de

dimîne, rojavayê bajarê Dara, di bin serweriya Romaniyan de dimîne.

4. DAGIRKERIYA SASANIYAN:

Piştî hilweşandina persan, di 224'an B.Z, bi navê Sasaniyan careke din serweriya persan pêş dikeve. Sasaniyan despêkê berê xwe didin Rojhilat. Hindistan, Efganistan û Çînê dagir dikin. Piştî berê xwe didin Asiyaya navîn, heya bajarê Semerqendê dagir dikin.

Sasanî bi xurtbûna xwe berê xwe didin Rojhilata Navîn. Sûriye dagir dikin. Di 244'an P.Z, bi Romayê re şer dikin û divê şerî de Romayê bi bin dixin. Sûriye û Kurdistan dikeve bin bandora Sasaniyan.

Roma û Sasanî ji bo ku desthilatdariyê li axa Kurdistan û Ermenistanê bikin, gelek caran şer dikin. Di van şeran de herêm ji mirovan tî valakirin. Heremeke bê mirov tê çêkirin. Her du alî jî hem ji kurdan hem jî ji Ermeniyan bi deh hezaran mirov dikujin. Lê herdu hêzên mezin jî tu serkeftinan bi dest naxin.

PIRSÊN NIRXANDINÊ

1. Çawa zimanê medî tê qedexekirin?
2. Iskender bajarên ku dagir dikirin, çi dikir ji pirtûkxaneyên wan?
3. Iskender çandeke çawa ava dike?
4. Şerê di navbera Roma û Sasaniyan de, çi bi serê gelê Kurdistan û Ermenîstanê tanî?

ISLAMIYET Û KURD

DERKETIN Û PÊŞKETINA ISLAMIYETÊ:

Ola islamiyetê hem li ser çand û hem jî li ser şaristaniya Rojhilata Navîn bandoreke mezin kiriye. Hem berxwedanî pêşxistiye û hem jî desthilatdar e. Hem demokrasî pêşxistiye û hem jî bûye desthilatdar. Ji ber wê ola islamê bi du aliyan bandor kiriye.

Di dema derketina islamiyetê de du hêzên sereke di Rojhilata Navîn de serwer bûn. Her du hêz jî di nav şer de bûn û gelê Rojhilata Navîn bêzar kiribûn. Sasanî û felsefeya zerdeştî jî berjewendiyên xwe bi kar tanîn û desthilatdariyeke mezin çêkiribûn. Li rojava jî, Roma olên xiristiyanî ji bo berjewendiyên xwe bi kar tanî û setemên mezin dikirin.

Di nîvgirava erebistanê de jî êlên ereban belav bûn. Yekîti û hevgirtina van êlan tune bû. Ji ber vê di nav van êlan de pevçûn xilas nedibû.

PZ.571' ê de Hz. Mihemed ji dayîk dibe. Her çiqas êla wan desthilatdar be jî lê malbata wî feqîr û hêjar e. Bavê xwe û dayîka xwe di temenkî biçûk de winda dike. Apê wî Ebû Talib wî mezin dike. Gel bazirganan kar dike. Hin caran bi kerwanên wan re heta Sûryeyê tê û diçe.

Di kesayet û karên xwe de bîr û baweriyê dide. Di 25 saliya xwe de jina bi navê Xedîce ku xwediya karwanan e, dizewice. Bi vê zewacê re tevlî karê bazirganiyê dibe. Çûn û hatina wî li Sûriye, Libnan û

Hebeşistanê pir dibe. Di van çûn û hatinan de fêrî raman û felsefeyên li wan cihan hene, dibe.

Di 610'an, di 40 saliya xwe de dibe pêxember. Li hember hişmendiya êlî û desthilatdariyê têkoşînê dike. Hişmendiya desthilatdariyê napejirîne. Şer û pevçûnên ku li hereman hene bide seknandin, navê hizrên xwe dike selam, an jî aştî. Despêkê hizrên xwe bi rengekî veşartî belav dike. Dema serok êlên Mekayê pêdibihîsin, di 620'an de koçber dibe û diçe Medîneyê.

Ji ber di navbera Meke û Medîneyê de têkoşînek berjewendî heye, Medîne xwedî li Hz. Mihemed derdikeve. Hz. Mihemed li vir hizrên xwe belav dike. Kesên ku baweriyê pê tînin pir dibin.

Di 622'an de li ser Bîrên Bedirê, cara yekem bi mekeyyan re şer dike. Divî şerî de Mekeyyan bin dixê. Mal û milkên wan dixê xenîmet û talan dike. Bi vê rêyê xenîmet û talan dikeve nav hizrên islamê. Mekeyî ji bo tola xwe bistînin di 624'an de, di bin pêşengtiya Ebû Sufîyan û fermanar Xalid Binû Welîd de li derdora çiyayê Uhudê êrîşê dikin. Tê gotin ku Hz. Mihemed

birindar dibe. Hemze tê kuştin. Di vî şerî de misliman derbeyeke mezin dixwin.

Di 627'an de cardin bi navê şerê Xendeq şer dikin. Misliman her diçin xurt dibin, hêzên mekeyiyan lawaz dibin. Di dawiyê de mekeyî xwe radest dikin û Erebistan bi giştî dibe misliman. Dewlemendên Mekeyê jî ji bo berjewendiyên xwe dibin misliman.

Di 632'an de Hz. Mihemmed dimre.

DÛRKETINA ISLAMÊ JI DADÊ:

Bi mirina Hz. Mihemmed re, di nav mislimanan de tevîhevî çêdibe. Şerê desthilatdariyê derdikeve pêş. Hîn cenazeyê pêxember li erdê ye, li ser kê bibe xelîfe nakokî derdikeve. Ev rewş di bingeh de şerê desthilatdariyê ye. Kesê ku ji bo berjewendiyên xwe û di dawiyê de bûne misliman xwe li derdora Ebu Bekir û Umer bi rêxistin kirin û ev bi piranî bazirgan in; li derdora Elî çînên navîn xwe bi rêxistin dikin. Kesên feqîr û hêjar ku destpêkê bûne misliman xwe ji vê desthilatdariyê dûr dikin û dibin xewaric. Di demekê de Aîşe jî, li derdora xwe komekê bi rêxistin dike û tevî şerê desthilatdariyê dibe.

Di dawiyê de, kesên bazirgan ku xwe derdora Ebû Bekir û Umer bi rêxistin kiribûn bi ser dikevin. Aîşe dev ji şerê desthilatdariyê berdide, tevî vê komê dibe. Xewaricî xwe tevî şerê desthilatdariyê nakin û xwe dûr dikin. Ji xwe ji bo ku li derva mane, ji wan re **xearic** tê gotin. Çîna navîn ku xwe li derdora Elî bi rêxistin kirine şerê desthilatdariyê dimeşînin. Lê bazirganên serdest, li ser dikevin û rê nadin çîna navîn.

Li ser şerê desthilatdariyê Islamiyet ji rastiya û heqiqeta xwe dûr dikeve. Selameta xwe winda dike û şerê nav xweyî destpê dike. Kurê Ebû Sufyan Muawiye, şerê navxweyî kûrtir dike. Desthilatdariya Mekeyê ji eşîrên qureyşiyên distîne û dide Emewiyan. Ji Mekeyê dûr dikeve, Şamê dike paytexta xwe. Ev rewş islamê dike du beş, sinî û elewî. Ev jî di nav xwe de bi dehan rêbaz û rêolan çêdike.

DAGIRKERIYA BI NAVÊ ISLAMÎ:

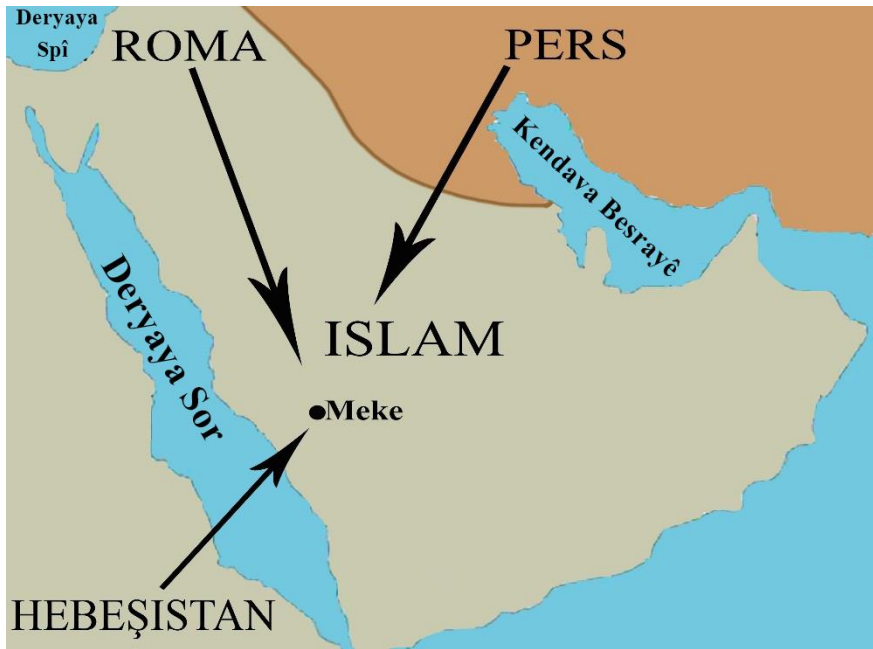

Di dema Hz. Mihemmed de Erebiştan bi giştî bûbû misliman. Dagirkerî li ser gelên din çênebûbû. Dagirkeriya li ser gelên din di dema xelifeyan de çêbû.

Ebû Bekir ji bo du sal tenê xelîfetî kir bandoreke mezin lê nekir. Dema xelîfe Umer dagirkerî pir li pêş bû. Umer, di bin fermanariya Saad Bin Waqas de artêşekê dişîne ser Sasaniyan. Di 637'an de, li Qadişê navbera Sasanî û Mislimanan de şer der dikeve, di vî şerî de misliman ser dikevin û dawî li desthilatdariya Sasaniyan tînin.

Artêşeke din ya mislimanan li Yermûkê bi

bîzansan re şer dike û bîzansan bin dixe. Pişt vê serkeftinê Sûriye tê dagirkirin. zagona dagirkerî û talanê li vir jî tê meşandin. Welatê Bîzansan tê talankirin.

Artêşa sisêyan di bin fermanariya Ilyad Bin Xanim dikeve Kurdistanê. Li gorî nexşeya îro bajarê Nisêbîn, Cizîr, Hesekê, Riha, Farqîn, Bedlîs, Xelat û hin bajarên din dagir û talan dikin. Xalid Bin Welîd ber bi

Amedê ve diçe û Amedê dagir dike. Êrîşên dawî di 653'an de Meletî jî dixin destê xwe.

Di demek kurt de arteşa Emewiyan bakurê Afrîkayê dagir dikin, di ser Ispanyayê re derbasî parzemîna Ewropayê dibin. Li Ispanyayê bi navê Endûlûs herêmekê ava dikin. Deskeftiyên van deran talan dikin.

Yemen, Hebeşistan jî tên dagirkirin. Di demeke pir kurt de Emewî, imparatoriyeke mezin avadikin.

PIRSÊN NIRXANDINÊ

1. Çima Islamê bi du aliyan bandor kiriye?
2. Beriya derketina Islamê, rewşa nîvgirava Erebestanê, çawa bû?
3. Çawa têgeha talanê dikeve nava hizra Islamê?
4. Bi mirina Hz. Mihemed re, di nava misilmanan de çi derdikeve holê?
5. Kurdistan, di dema kîjan Xelîfeyî de tê dagirkirin?

BEŞA 4

1. DI JIYANA ME DE ÇI GUHERIYE
2. PIRSGIRÊKA TEKNOLOJIYÊ
3. TEKNOLOJIYA ROJA ME
4. TEKNOLOJIYA ASÎMANAÎ
5. TEKNOLOJIYA BIJÎŞKIYÎ

WANE 1

DI JIYANA ME DE ÇI GUHERIYE

TEKNOLOJÎ Û PÊŞKETINA TEKNOLOJIYÊ

Mirov, zindiyek ji xwezayê ye û di xwezayê de zindiyê herî lawaz e. Ji bo karibe jiyana xwe berdewam bike, di vê xwezayê de, di nava têkoşîneke mezin de ye û li hember şert û mercên demsalan, ji êrîşên zindiyên din xwe biparêze her tim di nav lêgerînê de ye. Şert û mercên xwezayî û êrîşên zindiyên cuda jiyana mirovan dixist metirsiyê.

Ji bo mirov xwe li hember van metirsiyan bi parêze li hin rêbazan geriya ye. Tiştên ku di xwezayê de hene wek amûr bi kar anîne. Hin caran li ser van amûran kar kiriye û ev amûr guhertine. Bi vî awayî sûd ji van girt û hinekî jiyana xwe hêsantir kir. Ji bo xwe, ji bandora demsalan biparêze, şkeft, qelişteken daran bi kar anîye, ji êrîşê zindiyên cuda kevir, dar û hwd, bi kar anîye. Ji çêkirina amûr û bi karanîna wan re, **teknîk an jî teknoloji** tê gotin.

Bi dîtina agir re pêşketineke mezin çêdibe. Mirov bi vî rêbazî bandora demsalan kêmkirîye. Bi dîtina agir, derdora xwe ronî kirîye, êrîşên ku dihatin ser wî kêmkirî. Li ser agir çêkirina xwarinê, guherîneke mezin bi xwe re anî û bandor li anatomiya mirov kir.

Em dibînin ku armanca teknolojiyê hêsankirin û parastina jiyana pêş bixe.

Teknolojiyên despêkê amûrên ku ji dar, kevir an jî hestî hatine çêkirin. Bi demê re, kanza hatin bi kar anîn.

Bi pêşketina hizrên kîmyayê, kanza têkilhev kirin û amûrên cuda hatine çêkirin. Arkologê inglîz Gordon Childe, teknolojiyên ku di civaka xwezayî de hatine bi kar anîn bi heyranê vedibêje: "**teknolojiya ku di civaka xwezayî de hatiye bi kar anîn, ancax bi sedsala 18'an bi pêşketina çêkerî re dikarin hevrû bikin**"

Mirov zanabûn û tecrûbeyên xwe jî bi kar anîn û amûr çêkirin. Bi vî awayî zanist û teknoloji hev girtin an jî bûne yek. Ji ber wê zanist û teknoloji du tiştên nedijberî hev in, lê belê hev temam dikin.

Bi pêşketina mirovahiyê re, zanist û teknoloji jî bi pêş ket. Di sedsala 18'an de ev teknoloji gaveke mezin avêt û çaksazî bi pêş ket. Zanist û teknoloji her ku diçe bi pêş dikeve.

Di roja me de hem di tiştên pir mezin û hem tiştên pir biçûk de pêşketinên mezin çêdibin. Teknolojiyên herî biçûk û herî bi lez ku dibêjin nanoteknoloji bi pêş dikeve, ev jiyana pir hêsan dike. Li asîmanan, li ser grestêrkan lêkolîn û lêgerînên mezin tên kirin.

Di encamê de mirov jiyana xwe baştir derbas dike lêgerînên zanistî û teknolojiyê her berdewam in.

PIRSÊN NIRXANDINÊ

Qonaxên afirandina tekînkê bi çi awayî ye?

WANE 2

PIRSGIRÊKA TEKNOLOJIYÊ

Di roja me ya îro de teknolojî û zanist bûye pîrsgirêkeke bingehîn. Li ser xwezayê bandoreke neyînî dike. Lê me li jor dabû xuya kirin ku zanist û teknolojî ji bo parastin û berdewamkirina jiyana mirovan e. Ji ber wê zanist û teknolojî bi xwe ne pîrsgirêk in.

Wê demê sedemên pîrsgirêkên ku em îro dijîn, çi ne?

Zanist û teknolojî bi xwe nabin pîrsgirêk. Pîrsgirêk ji hişmendiyan ku vê zanist û teknolojiyê bi kar tînin, derdikeve. ango armanca zanist û teknolojiyê parastin û hêskirina jiyana mirovan e. Heger zanist an jî teknolojî ji vê armancê derkevin, ji bo tiştêkî din bêne bi karanîn wê demê dibin pîrsgirêk.

Zanist û teknîk, di tiştên pîroz yê mirovahiyê de ne. Civak bi tecrûbeyên xwe van diafirîne. Ji ber wê pîroz in. Mirov çiqas zanist û teknolojiyê pêş ve bibe, baş e. Lê divê ji armanca xwe dûr nekeve.

Bikaranîna zanist û teknolojiyê du hişmendiyan şaş her dem derdikevin pêş û ev wê xerab dikin.

◆ Teknîk û zanist ne başe, xwezaya me xerab dike. Bila neyê bikaranîn. Hêşmendiyeke ev e. Zanist û teknîk ne baş û xeter dibînin. Zanist û teknolojî yek alî digrin dest û her tim xeterî û ne başiya wê dibînin.

◆ Armanca zanist û teknolojiyê parastin û hêskirina jiyana civakî ye. Di vê hişmendiyan de zanist û teknolojî ji armanca xwe dûr ketiye. Ji bo mirovan zane bikin, ji bo pêşerojê amade bikin zanistê

pêş naxin. Ji bo sûdên zêde zanistê pêş dixin. Ji bo wê tê gotin ku "zanist hêze" çiqas pere qezenc dike. Teknolojî jî wisa ye. Pir tişt hene ku pêwîstiya mirov pê heye, nayên çêkirin, lê ji bo sûdên pir bi dest bixin pir tişt, tên çêkirin

Hêşmendiyeke xwe ji zanist û teknolojiyê dîr dike, ya din jî zanist û teknolojiyê ji armancê dîr dixê. Herdu hişmendî jî ne ji bo armanca jiyane ne. Ya rast bi zanist û teknolojiyê, jiyana xwe bi parêzin û baştir pêş bixin. Ji bo jiyane xweşiktir bikin zanist û teknolojiyê bi kar bînin.

PIRSÊN NIRXANDINÊ

Gelo teknîka dema îro ji bo pêwîstiyên mirovane yan na û çima?

WANE 3

TEKNOLOJIYA ROJA ME

Di roja me de teknolojî pir bi lez pêş dikeve. Teknolojiyên pir biçûk nanoteknolojî jî pêş dikeve. Ev di hemû jiyana me de bandora xwe dide xuyakirin. Bi taybet, bandora wê li bijîşkiyê, çûn û hatinê û li peywendiyê pir diyar e.

TEKNOLOJIYA PEYWENDIYÊ:

Mirov di hemû jiyana xwe de xwestiyê bi kesên din re têkiliyan deyne. Bi kesên nêzîkî xwe re, rû bi rû têkiliyan datîne, lê kesên ku jê dûrin bi rêbazên cuda cuda têkiliyan datîne, heta gehîştîye ku bi nameyan têkiliyan daniye.

Di sedsala 19'an de, bi pêşketina elektrîkê re telgrafên elektrîkî jî derketin. Vê pêşketinê, peywendî di navbera mirovan de pir hêsan kir. Di 1876'an de zanyar Graham Bell, telefonê dahênand. Dahênana telefonê, di peywendiyê de wek şoreşekê bû. Bi axaftina bideng bi kesên dûr re, destpêkir. Bi dahênana

televizyonê bûyerên ku li cihekî cuda çêdibin, di mala xwe de tamaşe dikin.

Bi çêkirina satelîtên peywendiyê û şandina wan a asîman, di peywendiyê de gaveke cuda avêt û vê yekê rê ji internetê re jî vekir. Di roja me de peywendî bi rêya internet bilez hemû dunyayê bi hev girê dide. Komputor û telefonên pêşketî êdî hem bi deng û hem jî bi dîtîne peywendiyê çêdikin.

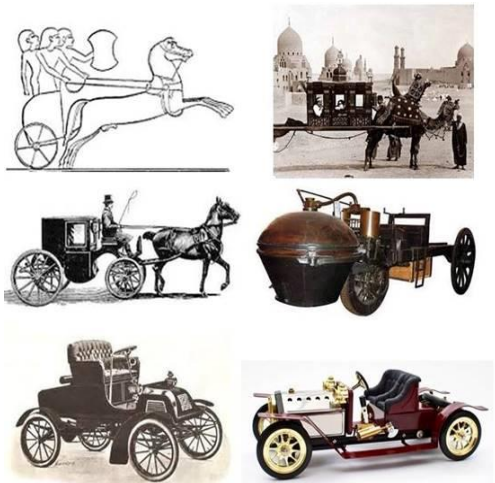
Bi pêşketina nanoteknolojî, êdî peywendî bê têl jî çêdibe. Bi taybet vedîtina bilotos rê ji vê re vekiriye.

Satelîtên peywendiyê ku şandine asîmanan, di bin badora wezîrê parastina Amerîkayê de ye. ango di bin kontrola CIA de ye. Peywendî aliyekî jiyana me hêsantir kiriye, lê ji aliyekî din ve jiyana me xistiye bin kontrolê.

TEKNOLOJIYA ÇÛN Û HATINÊ:

Mirov ji bo jiyana xwe berdewam bikin, her tim di cihekî de neguhêr nema ye. Her dem cih guhariye. Di van cihguherînan de kelûpelên xwe jî bi xwe re birine. Cih guherandin, tişt birin û anîn pir zehmet e.

Dema mirov, lawir kedî kirin, ji hêza wan jî sûd girt, di çûn û hatinê de, di birin û anîna tişant de jî ji hêza wan sûd girtin. Bi dîtîna

teker rê ji tiripêlan re vebû. Despêkê erebeyên lawiran bûn, cûn û hatin û birin û anîna tiştan hêsantir kir.

nûderîna trêne, çûn û hatin hem leztir kir û hem jî hêsantir kir. Heman tişt, ji bo keştiyan jî derbasdare. dahênana tirimbêlan jiyana hêsantir kir. Cara yekem, tirimbêla ku bi hêlmê kar dikir zanyarekî fransîz di sedsala 18'an de çêkir, di sedsala 19'an de ji tirimbêlên ku bi elektirîkê kar dikin hatin çêkirin. Di 1903'an de cara yekem balafir hatin çêkirin. Her ku çû trêna, keştî, balafir pêş ketin. Îro Japonya û Amerîka trênen ku di saetekê de 300-400 km lez diçûn û hatinê de çêkirine.

Bi pêşketina teknolojiya çûn û hatinê jiyana pir hêsan kir. Cih guherandin, çûn û hatina cihekî dûr, birin û anîna tiştê edî pir hêsan bûye.

Lê ev teknolojiya ku di çûn û hatinê de pêş ketiye di roja me de wek beşeke şer jî tê bi kar anîn û zîyanên mezin dide jiyana mirovan. Bi vî awayî ji armanca xwe dûr dikeve.

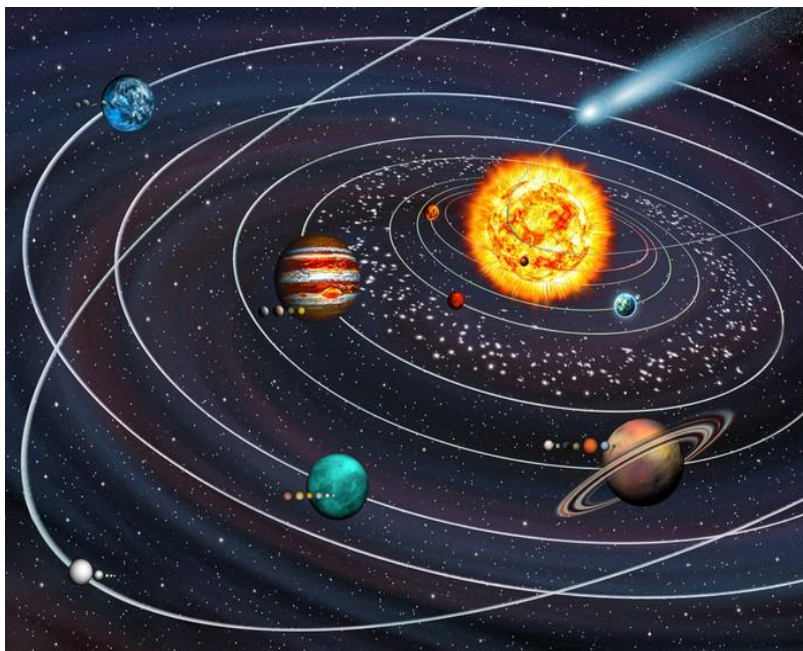
PIRSÊN NIRXANDINÊ

Erê raste peywendî pir pêşkete ye û gihiştiye asta ku em bi kesên dûr re bi deng û dîmen biaxivin, lê bandorek çawa li kesên ku em bi wan re dijîn, kiriye?

Li ser vê, nêrînên xwe binivîse û bi hevalên xwe re parve bike.

WANE 4

TEKNOLOJIYA ASÎMANAÎ

Li asîman, stêrk, gerestêrk, heyv, rok û heyînên esmanî hene. Esman ji despêkê heya niha bala mirovan kişandiye. Mirov her xwestine xwe bi gihînin wan, di wan de hizirîne û wate dane her heyîneke esmanî.

Bi dîtina teleskopan xebatên li ser esmanan pirtir bûn. Her ku mirov stêrkek naskir meraqa wî bêtir bû.

Bi çêkirina balafiran re mirov gaveke din nêzî xeyalên xwe bû. Êdî bi balafiran li esman difirîn, ji nav ewran derbas dibin. Di sedsala 19'an de, bi moşekan hizirî ku biçê ser heyvê. Li ser vê hizrê, zanyarên Amirîkî, Rusî, Almanî û hwd. xebatên xwe bêtir kirin. Rusan di 1958'an de moşekê çêkirin û ev moşek li derdora erdê geriya. Ev vedîtin, di teknolojiya esmanî de wek şoreşekê bû. Zanyarên Amrîkî jî moşekên cuda

cuda çêkirin. Bi van moşekan her dem hinekî din durtir çûn.

Balefirvanê rus, Yuri Gagarin 12 nîsana 1961'ê de keştiya esmanî ya bi navê Vostok, li derdora cîhanê geriya û derkete esman. Ev cara yekeme ku mirovek derdikeve esman. Piştî Yuri gagarin balefirvanê amirîkî Neil Louis Armstrong bi keştiya esmanî Apollo 11 çû heyvê. Ji vê û şûnde çûna heyvê bêtir bû. Ev balafirvan dema digêhêje hevyê wiha dibêje: **"Ji bo mirovekî biçûke, lê ji bo mirovahiye gavek pir mezin e."**

Çûna heyvê jiyana mirovan pir guherî. Beriya her tiştî agahiyên derbarê erd, heyv, rok, strêk û gerestêrkan pir bûn û ji bo peywendiyê hêsanî çêkir.

Lê ev zanist û teknoloji jî ji armanca xwe dûr ket, ji hêskirina jiyana mirovan bêtir, di destê dewletên hegemon û dagirker de zivirî, bû sîlah. Bi navê şerê stêrkan bernameyên şer û dagirkeriyê çêkirin.

PIRSÊN NIRXANDINÊ

Li ser teknîka asîmanî agahiyên berfireh kom bikin da ku hûn bi mamoste û hevalên xwe re parve bikin.

TEKNOLOJIYA BIJÎŞKIYÎ

Mirov ji bo jiyanê baş jiyane bike, pêwîst e tenduristiya wî baş be. Nexweşî jiyana mirovan pir dixê nava zehmetiyê. Ji ber wê mirov her tim li hember nexweşiyê li çareyan geriya ye. Di destana gilgamiş de, Gilgamiş, ji bo hevalên xwe ji mirinê rizgar bike, li dermanê bê mirin digere. Jiyanê xweş û dirêj, wek armançê ye. Mîtolojiyên mirovahiyê bi van çîrokan tije ne.

Misir û Babil di bijîşkiyê de pir pêşketîbûn. Tê gotin ku di van deman de neşterkarî kirine çêkirine. Li Yunanê, perwerdeyên bijîşkiyê pir pêş. Di sedsala navîn de bi pêşketina zanistên anatomî, bi dîtina hûrbîn, naskirina bakteriyên pêşketinên mezin çêbûne. Çêkirin derman û bi dermanan başkirin nexweşan di bijîşkiyê de

bû wek şoreşê. pêşketina zanista fîzîkê, dîtina rûntgên bijîşkiyê gaveke nû vekir.

Laburatuwar û tehlîlê jî di bijîşkiyê de pêşketinên mezin çêkirin. Lê pêşketinên bingehîn bi nanoteknolojiyê re çêbû. Ev jî di çend şaxan de bû.

Naskirina DNA û RNA, rê ji vedîtinên nû re vekir. Taybet kromozonên ku ji nexweşiyê re rê vedikin, teşîxskirin û dermankirina wan hêsan bû.

Bi van vedîtinan ve, girêdayî teoriya şaneya bingehîn hat pêş xistin. Ji wan şaneyan parçeyek girtin û şaneya nû çêkirin. Ev jî ji bijîşkiyê re bûsedema pêşketinên mezin. Êdî lebatên ku ziyar dîtîne, an jî xerabûne bi şaneyên bingehîn ji nû ve çêkirin hêsan bû.

Bi amûrên pir biçûk, kontrolkirina laşên xwe hêsan bû. Bi tebeq mehwerî mejî bi anjiyo dil, bi îko û nazor hûndirîn, bi MR hestiyên mirovan dîtin hêsan bû.

Çêkirina lebatên çêkerî jî her diçe pêş dikeve û ev lebat pêdiviyên laşê mirovan pêk tînin. Di vê mijarê de jî her ku diçe pêşketinek heye. Kesên ku dest û lingên wan tune ne, dest û lingên çêkerî tê çêkirin û ev her ku diçe baştir dibe.

Ji ber wê di roja me de bijîşkî her roj pêş dikeve, jiyana mirovan êdî pir dixê bin ewlekariyê.

Lê teknolojiya bijîşkî di hin cihan de ji armanca xwe dûr ketiye. Ji armanca hêskirin û saxlemkirina jiyana mirovan dûr ketiye, sût girtin û pere qazanckirin bûye armanca wê.

XWÎN DAYÎN:

Xwîn, ji bo laşê mirovan tiştê bingehîn e. Kêmbûna xwînê, laş dixê metirsiyê. Bi birîndariyek sivik lê bi windakirina xwînê mirov jiyana xwe ji dest dide.

Di nişterkariyê û hin nexweşyan de pêdivî pir bi xwînê heye. Çavkaniya xwînê ya yekem mirov e. Derveyî mirov çavkaniyek din tune ye, bi rengê çêkerî nayê çêkirin.

Ji bo wê, mirovên ku tenduristiya wan baş be, salê carekê qedereke xwîn bide baş e. Ev hem ji bo kesê ku xwîn bide, Hem laşê wî xwîna xwe nû dike û hem jî ji kesên ku pêdiviya wan bi xwînê heye, pêdiviyên wan pêk tîne. **Tê gotin ku xwîn dayîn, jiyane rizgar dike. Xwîndayîn civakbûna mirov jî pêş dixê.**

Di nexweşxaneyan de bi dehan nexweş hene ku hin lebatên wan kar nakin. Benda lebatane. Diyarîkirina letatan jî karekî mirovî û pîroz e.

PIRSÊN NIRXANDINÊ

- 1.** Xwîndayîn ji bo kesekî ku pêwîstiya wî pê heye tê çi wateyê?
- 2.** Çima heya niha hin derman ji bo hin nexweşiyên nehatine dîtin, sedema wê çi ye?

Belavkirina Waneyan Li Ser Sala Xwendinê

Heftî Meh	Heftiya Yekem	Heftiya Duyem	Heftiya Sêyem	Heftiya Çarem
Rezber			Zanistên civakî(1)	Zanistên civakî(2)
Cotmeh	Mezin bûm, erk û mafên min guherîn	Bi çanda xwe dijîm û bi pêş dikevim	Pêşbiryarên xwe dişkînim	Fêrî demokrasi yê dibim
Mijdar	Di dîrokê de demkrasiyî çawa pêşketiye	Taybetiyên demokrasîyê	Jin û demokrasî	Li ku deêr dijîm
Berfanbar	- Rok - Gerestirêk(1)	Gerestirêk(2)	Gerestirêk(3)	Tevgera erd û heyvê çawa pêk tê(1)
Rêbendan	Tevgera erd û heyvê çawa pêk tê(2)	Nirxandin	Bêhinvedan	Bêhinvedan
Reşemeh	Kurd	Kurd	Di dîrokê de nasîna kurdan(1)	Di dîrokê de nasîna kurdan(1)
Avdar	Di dîrokê de nasîna kurdan(2)	Di dîrokê de nasîna kurdan(2)	Heya dagirkeriya islamê rewşa Kurdistanê	Islamiyet û kurd
Cotan	Di jiyana me de çi guherîye	Pirsgirêka Teknolojîyê	Teknolojiya roja me	Teknolojiya asîmanî
Gulan	Teknolojîy a bijîşkiyî	Nirxandin		